

ФС
г 611
п-58

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ КНИГОЗНАВСТВА

ПАВЛО ПОПОВ

ДРУКАРСТВО

ЙОГО ПОЧАТОК І ПОШИРЕННЯ В ЕВРОПІ

ДЕРЖАВНЕ
ВИДАВНИЦТВО
УКРАЇНИ

короткий паспорт книги

ФС Шифр ЧБ1 1158 Інв. № 2721525

Автор Попов І.

Назва Друкарство: з'яло пога-
тож і позиціонув в Європі
(XV-XVI вв.).

Місце, рік видання Львів 1925.

Кіл-ть стор. 72 [3] с.: ил.

-\|- окр. листів

-\|- ілюстрацій

-\|- карт

-\|- схем

Том _____ частина _____ вип. _____

Конволют Не підсушити по Гей
00 E/6

Примітка:

26.03.02.

Делі!

elib.nplu.org

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНА БІБЛІОТЕКА
КНИГОЗНАВСТВА

ЗА РЕДАКЦІЄЮ Ю. О. МЕЖЕНКА

Вип. 2.

elib.nplu.org

A582599

2681
753

УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ КНИГОЗНАВСТВА

ПАВЛО ПОПОВ

ДРУКАРСТВО
ЙОГО ПОЧАТОК І ПОШИРЕННЯ
В ЕВРОПІ

(XV — XVI вв.)

НАЦІОНАЛЬНА
ПАРЛАМЕНТСЬКА
БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНИ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
1925

44-694.63(0)4

~~[655.1(4), "14 : 15"]~~

З КІЇВСЬКОЇ ДРУКАРНІ
ДЕРЖАВНОГО ВИДАВНИЦТВА УКРАЇНИ — УАН

Київський Губліт № 8319, 1925.
Зам. № 2813. 3000.

Книгою найдавніших часів була книга рукописна. Друкована-ж книга, цеб-то помножена механічним засобом, повстала не одразу. Друкарство пережило довгу й повчаючу еволюцію, поки стало тим, чим є воно тепер.

I.

Штампування. Друк клішами. Есилографія.

Друкарство стає можливим лише після того, як люди навчилися робити відбитки на тому чи іншому матеріалі якоюсь печаткою або штампом. Це могло бути або просте втискування штампу в самий матеріал, наприклад, в глину, віск, метал, або пофарбований витиск, накладений на поверхню матеріалу (матерії, пергаміну, папірусу, паперу).

Безперечно, вже найдавнішим народам відоме було відбивання штампом. В такий спосіб відбивалася монета на шкірі або металі за кілька століть до нашої ери. У старому Вавилоні робили дерев'яними штемпелями одзнаки на цеглинах перед їх випаленням. У Римі вживалися глиняні лампи з штампованими марками фірм. Від стародавніх часів залишилися зразки й самих штемпелів з дерева, з кости, иноді металеві персні з печатками, що їх власники ставили на листах або на документах. Здавна відомі відбитки також і за допомогою фарби на поверхні шкіри, папірусу, пергаміну.

Цілі таблиці з малюнками або текстом, що вирізувалися з метою відбивання їх на відповідному матеріалові (кліше, clichèe), — є не що інше, як збільшені печатки.

Коли ці таблиці робилися з дерева (що бувало найчастіше), то це є так звана ксилографія (від грецького κυπελλος—дерево). Найдавніші відомі тепер зразки такого друку, що зроблені були червоною фарбою на папірусі, залишилися від римлян часів Августа, Траяна і т. д. Китайці в такий спосіб відбивали чорною фарбою на білому папері свої книжки, навіть цілі величезні енциклопедії в сотні томів. Цей спосіб друкування клішами - дошками без допомоги набору китайці й досі вживають, бо він добре відповідає складній системі їхнього письма.

Один вчений історик друкарства говорить, що ксилографічне друкування від китайців поширилося по всій Німеччині та Фландрії вже коло 1400 року ¹⁾. Лишаючи під сумнівом, чи справді воно від китайців поширилося в Європі, можемо зазначити тільки, що таке друкування тут існувало в усякому разі до винайдення справжнього друкарства в XV столітті. На Заході в такий спосіб виготовляли так звані ксилографічні ритини (гравюри), що їх найстаріші зразки належать до 1418—1423 років. Часто на ритованому образі робився тим же способом коротенький або й довгий напис. Пізніше дійшли до того, що стали вирізувати на дошках і друкувати з них самі тільки тексти. Для такого друку вживали не тільки дерев'яних, але й металевих таблиць.

II.

Перші ознаки друку рухомими літерами.

Сучасний друк, що його початок нас тепер цікавить, припускає для свого здійснення, однаке, не

²⁾ V. d. Linde. Gutenberg. Geschichte und Erdichtung. Stuttgart. 1878, стор. 9. Цит. з книги: Handbuch der wissenschaftlichen Bibliothekskunde von Dr. Victor Gardthausen. I. Band. Leipzig. 1920, стор. 31.

тільки уміння взагалі робити відбитки, більші чи менші, простіші чи складніші, малими штемпелями чи великими клішами, образами чи текстами, але, найголовніше, рухомість літер, комбінування їх в так зване складання („набор“), уміння їх швидко і практично виробляти. В зразках, про які ми вище згадували, не виключаючи й ксилографічних книг, на це поки що не було натяку.

За найдавніший відомий відтиск з ознаками рухомості його складових частин, як і, взагалі, за найдавніший памятник друку всього світу деякі вчені визнають відкритий нещодавно, вже в ХХ столітті, так званий „диск із Феста“, що його знайшли при розкопках на острові Криті (див. мал. 1).

Мал. 1. Диск із Феста.

Цей невеличкий (коло

16 сантиметрів в діаметрі) глиняний кружок весь вкритий з обох боків фігурним (так званим „піктографічним“) письмом, при чому майже всі його літери повторюються. Одна з фігурок — голова вояки — повторюються, наприклад, 19 раз, поставлена то прямо, то впоперек, то навскіс. Порівняння повторних літер-фігурок довело, що вони остільки подібні між собою, що не могли бути вирізані кожна окремо, а були проштамповані у відповідних потрібних місцях спеціально зробленими печатками¹). Цьому дискові, як і іншим знайденим тут річам, вчені нараховують 2000 приблизно років до нашої ери. Не дивлячись на таку страшенну давнину, на незвичайний матеріал (глину), на дивний для нас зразок письма (фігурки), взагалі, на дуже примітивний спосіб подібного „друку“, — тут ми маємо що до принципу значно більшого до сучасного друку зразок, ніж навіть ксилографічні (друковані з цілих дощок) книжки безпосередніх попередників і сучасників Гутенберга.

В цьому напрямкові думка людства трималася і далі. У Ціцерона є натяки на існування у римлян в усякому разі рухомої абетки для навчання дітей, як що не самого відбивання рухомими літерами. Є відомості, що шкіряні оправи книжок на початку XV століття штампувалися написами, складеними з металевих рухомих літер. Наприклад, в німецько-латинському *Officiale* Конрада Форстера, що був оправлений в 1436 році в шкіряну оправу і що зараз зберігається в Лейпцизькому музею письма і друку,

¹) М. И. Щелкунов. Искусство книгопечатания в его историческом развитии. Москва, 1923, стор. 27—28. Відціля-ж запозичені і знимок диску з Феста. Про інший погляд на можливість вживання штампів в цьому диску див. *Viktor Gardthausen*, цитований твір, стор. 30.

є на оправі відтиски окремими рухомими літерами¹). Що ці літери були металеві, це цілком зрозуміло: вони мусили втискуватися не в глину, а в шкіру оправ.

III.

Походження друкарства рухомими літерами.

Від чого-ж саме повстало наше сучасне друкарство? Де шукати в минулому для нього найближчу підготовчу основу?

До самого останнього часу панує думка, що новіший друк з його рухомими металевими (литими) літерами походить від ксилографічно вироблених книг²). Але з цим трудно погодитися вже тому, що відбитки дерев'яними дошками і друк наборними металевими літерами — речі технічно - протилежні. Для виготовлення ксилографічних відбитків не треба ні складної техніки лиття літер, ні міцного спеціального пресу. Як тільки дошка з образом чи текстом була вирізана ритовником — відбитки з неї робилися легко на зразок великої печатки. Ксилографічне витискування і друк — речі принципово-инакші, оскільки в першому бракує ознак рухомо-

¹) V. Gardthausen, той-же твір, стор. 36. Від ціля ми запозичили також і знимок з рухомих літер на книжній оправі 1436 р., що подається нижче (мал. 2).

²) Через те, що широкому українському читачеві, очевидно, зустрічаються і зустрічатимуться розвідки про історію друку, де ця думка про походження друку від ксилографічних книг буде так або інакше доводитись (в російській науковій літературі цей погляд панує без заперечення, а закордонної літератури наш читач здебільшого не знає), ми вважаємо доцільним, коли автор уводить в свій виклад деякий критичний елемент, щоб допомогти читачеві свідомо поставитись до різних поглядів на походження нашого друкарства.

Редакція.

сти літер, рухомости, що уявляє з себе, так-би мовити, душу того друку, який нас тепер обслуговує і який нас тепер цікавить. От чому історія ксилографічної книги є для нас в даному разі річ побічна, більш придатна до історії ритовництва, ніж власне друкарства. Ті вчені, що говорять про поступове набування ритованою дошкою рухомости спочатку в окремих її частинах, потім в словах і, нарешті, в літерах, цього процесу фактами не довели¹⁾.

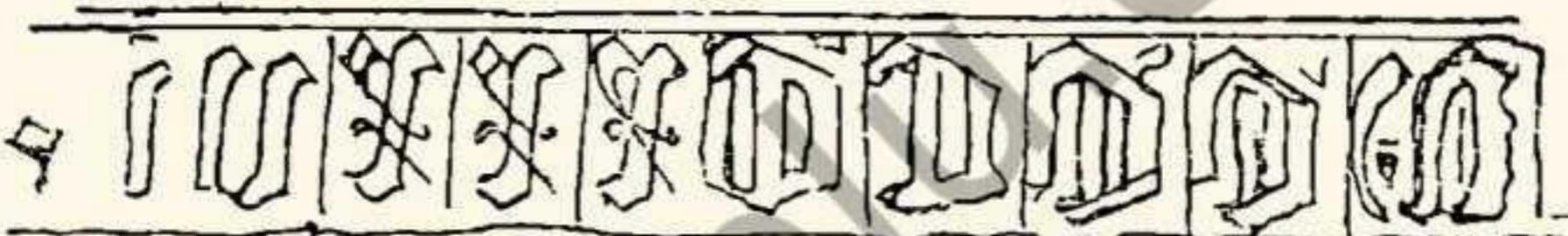
Здогади про безпосереднє походження друку від ксилографії неправдиві також і хронологічно²⁾. Виявляється, що дерев'яними таблицями для помноження текстів почали користуватися пізніше, коли вже винайшли друкарство рухомими літерами. Ксилографічні книги, що в них разом з малюнками вміщено на таблицях і тексти, належать до пізніших часів. Так, перша книжка, де є ксилографічно-зроблений текст, так звана *Biblia pauperum* (біблія бідних), вийшла в Нідерланді в 1463 році, цеб-то вже наприкінці життя Гутенберга. Інші подібні видання вийшли ще пізніше, в 70-х роках XV століття. Цьому-ж пізнішому часові належать обидва видання „*Defensorum inviolatae virginitatis Mariae*,“ три видання „*Ars moriendi*“ і т. д. „*Mirabilia Romae*,“ книга найбільш багата текстом, — належить до періоду між 1471 і 1484 роками, як на це вказує герб папи Сікста IV. В більш-же ранніх ксилографічних книгах малюнки відбиті з дощок, а текст писаний від руки. Вже цих фактів досить, щоб критично поставитися до думки про походження друку від ксилографічних таблиць.

¹⁾ Думку про походження друку рухомими літерами безпосередньо від ксилографії, між іншим, енергійно висловлює М. І. Щелкунов в вищеприведеній книзі, стор. 43—44.

²⁾ Виклад проводиться головним чином на підставі новішої німецької монографії Г. Цедлера, що цитується нижче.

Існує думка, що друк окремими літерами повстив від таблиць, тільки не дерев'яних, а металевих. Але коли визнати, що дерев'яна таблиця з ритованими на ній літерами не була першим ступнем до друку окремими літерами, то, розуміється, тим більше не могла бути таким ступнем і металева таблиця.

Не задовольняюча здається і та думка, що утворення літер для друку повстало від штампування металу, зокрема, монети. Між виготовленням штампу для відбивання якогось малюнку чи напису на металу та виготовленням окремих літер для користування ними в друку—велика різниця. Досить порівняти невдалі написи на давніх монетах з першими зразками друку, щоб зрозуміти цю різницю. Що до

Мал. 2. Рухомі металеві літери на книжній оправі 1436 р.

можливости впливу штампування монет на словолитню техніку, то остання не могла одразу початися з того, чим закінчилася її еволюція, щебто з штампування сталевим штампом (пунсоном) мідної форми (матриці) для виливання в ній літер, як це почали робити пізніше. Само собою зрозуміло, що на перших кроках друкарства мусіли розвязати завдання передати на папері або пергаміні складні начерки рукописів того часу (XV століття) якимсь більш примітивним способом.

Відкидаючи думку, що друк дерев'яними та металевими таблицями або штампування монет є безпосередньою вихідною точкою друкарської техніка, ми вважаємо, за більш правдоподібне визнати, из деякими західними дослідниками, за таку вихідну точку — друкування металевими рухомими літерами

написів на книжкових оправах. Один вчений (Franz Falk) висловлюється, що рухомі літери, так-би мовити, з зовнішнього боку книжки увійшли в її середину. Літери для оправ, треба гадати, і були безпосередніми попередниками літер для друку. Ці літери були також літи, як пізніше будуть виливатися й літери друкарські (це – важний момент). Мало того. Друкарство запозичило відціля і саму техніку лиття літер для оправ, ліття, яке звичайно провадилося тоді за допомогою дерев'яних моделів в формах з піску¹⁾.

IV.

Історичні відомості про перші кроки друкарства.

Як-же і де відбувся цей перший момент у винаході друку?

В Кельнській хроніці під роком 1499 говориться, що хоча друкарство й винайшов в Майнці Гутенберг, але вихідним його пунктом були шкільні підручники латинської граматики Доната, видрукувані раніше в Голандії. Тут додано також, що ці голандські „донати“ друковані були одним ім способом з майнцькими першодруками Гутенberга, хоча вони й мали незрівняно досконалішу форму того-ж самого способу.

¹⁾ Gottfried Zedler. Von Coster zu Gutenberg. Der holländische Frühdruck und die Erfindung des Buchdrucks. Leipzig, 1921. Стор. 5 і далі. Цю книгу видатного німецького вченого ми поклали в основу нашого викладу про винахід друкарства (розділи III – IX). Розуміється, ми ні в якому разі не дивимось на висновки Цедлера, як на щось раз на завсіди установлене. Але через те, що Цедлер: 1) притягає до дослідчої роботи деякі виробничі процеси в межах тої галузі, яку вивчає; 2) найбільш задовольняє потреби уявити винахід друкарства в еволюційній перспективі, в звязку з попередніми досягненнями тодішньої техніки, – ми й спинилися на його праці, як на основному джерелі нашого викладання про винахід друкарства.

Автор хроніки не пояснює, що то був за спосіб. Власне з цієї замітки по суті дуже мало можна зрозуміти, але вона мала той наслідок, що багато вчених вирішило, що друкарство було винайдене в Голандії, а не в Німеччині, і що не Гутенберг, а голандаць Лаврентій Костер з Гарлема є той, кому належить слава першого винаходу друку. Піднялася велика суперечка коло цього. Деякі вчені гадали, що ця замітка в хроніці є просто вигадка. На думку других, згадані в ній „граматики Доната“ були видруковані ксилографічно, цеб-то були відбитками дерев'яних таблиць з вирізаним на них текстом. На думку третіх, під „донатами“ Кельнської хроніки треба розуміти книги друковані за допомогою примітивно ритованих металевих таблиць (*Schreiber*).

Вище вже доведено про те, чому не можна почнати історію друку від ритованих таблиць дерев'яних, також і металевих. До того треба ще додати, що коли-б Гутенбергів спосіб друку був цілком новим і відмінним від Костерового, то Кельнський хронікер тоді не назвав-би засобу, що ним друкувалися голандські „донати“, однаковим з Гутенберговим. Крім того, коли в найстаріших ксилографічних книгах навіть коротенькі написи доручали писати переписувачам то, розуміється, не могли бути вирізані цілі книги—шкільні підручники. Тодішні різчики здебільшого були люди неосвічені і неписьменні. Саме найбільше—вони могли копіювати окремі літери або речення складного готичного письма тих часів, а не цілі книжки досить значного розміру. До того-ж, „донати“ ці були писані чужою для них вченою латинською мовою.

Проте саме на першу половину XV століття припадають цікаві історичні відомості про друкування елементарних шкільних текстів за допомогою вилитих металевих таблиць. В опису спадщини, що

лишила після себе абатиса одного з голандських монастирів, згадується про 14 камнів, що в них виливалися такі таблиці. Тут іде реч, про глиняні опалені форми, в яких виливалися таблиці. Коли запитали, чи мали свій вплив на того, хто винайшов друкарську штуку, згадані два з'явища: 1) виготовлення окремих літер для оправ на книжках і 2) виливання цілих металевих таблиць в глиняних формах, — що обидва припадають на першу половину XV століття — мусимо відповісти позитивно. Металеві вилиті в глиняних формах таблиці правдоподібно навели першого друкаря на думку про механічне розмноження також і шрифту з поміччю виливання, окремі-ж літери для оправ, що в ті часи звичайно виливалися в пісочних формах за допомогою дерев'яних моделів, вказали першому друкареві дорогу, як цю думку практично провести.

V.

Початкова техніка виливання літер.

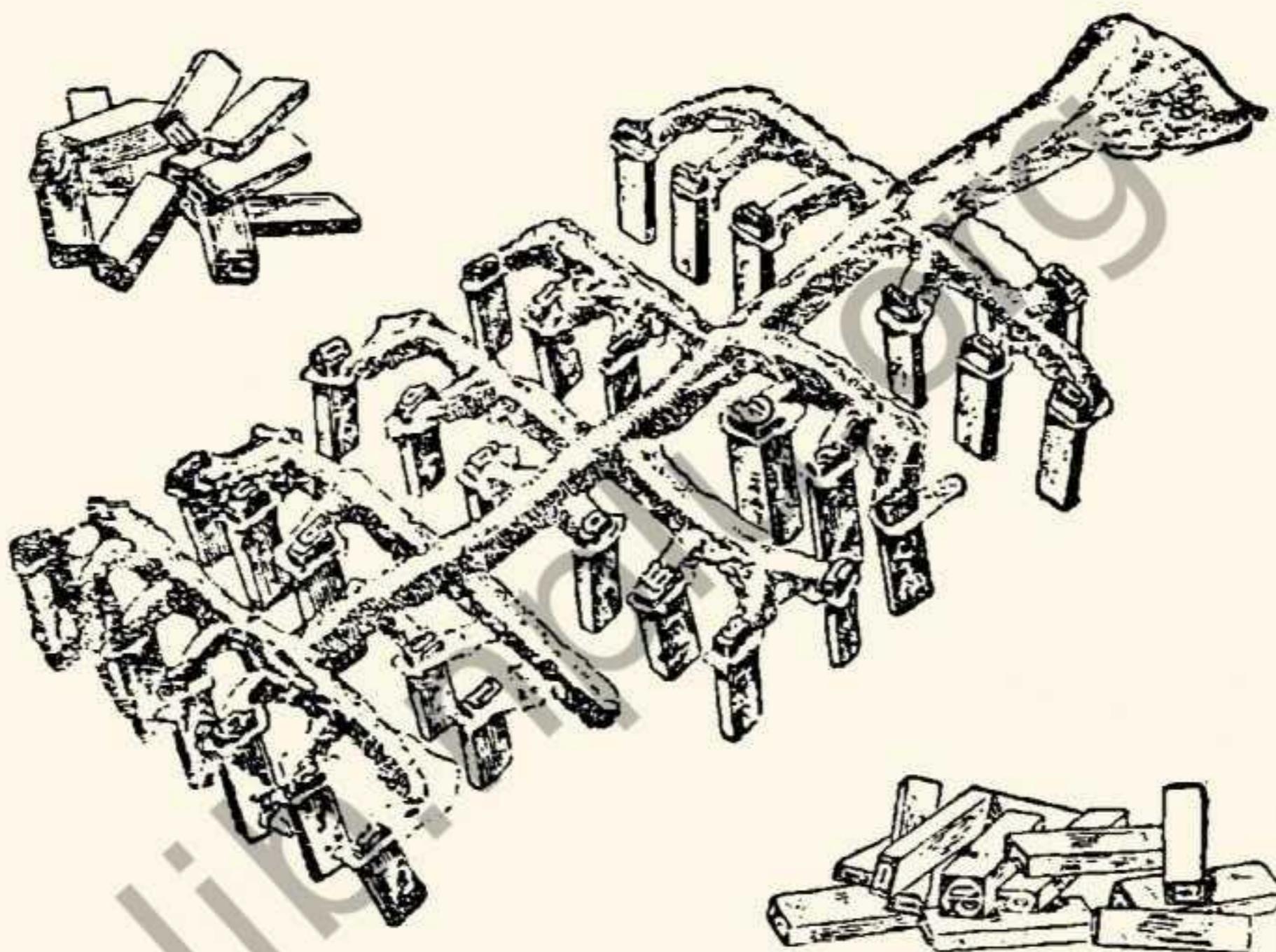
При детальному розгляді голандських першодруків виявляється, що вони були друковані примітивним способом, літерами, вилитими з металу в пісочних формах. Вчені (Gustav Mori, Gottfried Zedler) спробували перевести таке виливання літер безпосередньо в пісочній формі за допомогою вирізаних із дерева штампів-моделів і переконалися, що саме в цей спосіб і розвязав перший друкар питання про утворення окремих літер для друкування ними текстів.

Цей спосіб на думку Zedler'a¹⁾ правдоподібно відбувався таким чином.

Вирізані з дерева штампи, що не тільки саму літеру з себе ставлять, але і все її тіло (разом зі

¹⁾) Там-же, стор. 18—19.

стовпчиком), втикаються літерами вгору в пісочну форму, що лежить на дерев'яній дощі, оточена залізною рамою, щоб держати пісок. Зверху насипається вогкий пісок і утрамбовується поміж штампів доти, поки їх лишається видно тільки на 3 міліметри зверх піску. Після цього пісок урівнююється і посыпається злегка сухим порохом. Потім накладають зверху другу

Мал. 3. Форма з літерами, вилита в піску (реконструкція).

подібну до першої раму і продовжують наповнення піском, поки штампи остаточно не закриються. Тоді піднімають верхню раму з міцно утрамбованою пісочною формою, в якій верхні частини штампів відбилися, виймають з нижньої рами штампи і проводять на піску канали для лиття металу, головний і скільки треба побічних, щоб до кожної літери був хід. Нарешті, знову накладають верхню раму на нижню,

гвинтами притискають дошки, що покривають пісочну форму зверху і знизу, і потім вже починається саме виливання. На поданому малюнку видно металеву фігуру з літерами, після того, як її вийнято з пісочної форми (див. мал. 3).

Як бачимо, робота була дуже важка і складна, особливо коли взяти на увагу, що на друкування, наприклад, одної шкільної граматики Доната треба не менше, як 224 штемпелі для самих літер, для сполучень літер по дві (лігатур), для різних знаків скорочень, що широко вживалися в рукописах, а за ними і в першодруках XV століття. Крім того, першому друкареві доводилося виливати літери в два прийоми — саму літеру і потім стовпчик до неї, при чому літера виливалася з більш твердого металу — цини, а стовпчик з олива. Далі такі літери, через м'якість все-таки свого матеріялу, легко знущувалися, і треба було постійно виливати все нові й нові за допомогою тривалого дерев'яного зразка (моделі).

У тих труднощах і полягала неудосконаленість голандського друку, про яку говорить Кельнський хронікер, порівнюючи його з майнцьким. Такою важкою роботою й пояснюється те, чому перший голандський друкар подібно до Гутенберга, не використав свого винаходу для широкого виготовлення різноманітних, численних і великих розміром книжок, а обмежив себе лише виданням порівнюючи невеликих шкільних підручників. Недозрілістю, так-би мовити, технічною недосконалістю винаходу Костера пояснюється також і територіальна його обмеженість Голандією, тоді як винахід Гутенберга, що удосконалив спосіб Костера і зробив його більш легким і практичним, за такий-же саме час (працював Костер коло 50 років) встиг охопити всю Європу.

VI.

Звязок початкового друкарства з потребами свого часу.

Не можна не підкреслити, що початок друку в Європі знаходиться в самому тісному звязку з потребами тогочасного життя. Цілком зрозуміло, чому друкарство виникло не раніш, а в XV столітті, в так звану добу „Відродження“, коли розумове і культурне життя Європи переживало небувалий доти розквіт. Потреба в книгах до читання і навчання почувалася тоді остільки гостро, що друкарське уміння не було несподіваним. Треба залишити думку, що Гутенбергову голову осіяла якась небесна іскра, і з'явилося друкарство. Як ми почасти бачили, і у далеко старіших народів існувала вже думка про механічне помноження текстів, але коли на це не було ще досить великого попиту, то вона й замирала. Тепер-же все було готове для появи друкарства: досить розвинена техніка, широкі кола читачів-покупців книги і, що дуже важливо, відповідний, дешевий і необмежений в своїх можливостях матеріал теж механічної виробки — папір, що незадовго до того (в XIII—XIV століттях) замінив собою в Європі пергамін, цеб-то спеціально вироблену до писання на ній звірячу шкіру.

Коли говориться, що Голандія є країною, де вперше з'явилося друкарство, то й на це є свої історичні підстави. Ця країна, що лежить поміж Францією, Германією та морем, досягла тоді особливо блискучого розвитку. Окремі частини краю зберігали свої особливості і права, нагадуючи собою маленькі республіки, а в численних містах з густим і заможним населенням помічалося швидке зростання в матеріальному і духовному відношеннях. Для індивідуальної діяльності у сфері ремесла та ми-

стецтва тут широко розкрилися шляхи. З підвищенням духовного розвитку дуже виросла потреба в книзі, а рівночасно і кількість переписувачів, що була необмеженою, як свідчать про це сучасники. Одночасно з переписуванням книг по монастирях, в Голандії вже в кінці XIV століття засновуються спеціальні братства, що мали на меті помноження книг переписуванням.

Підвищена потреба в книжках все-таки не могла самою собою безпосередньо викликати думку про ліття шрифту. Все-ж велика була різниця поміж прямим і простим (особливо при великій кількості робітників) переписуванням рукописів і перемогою труднощів хоча й самого примітивного утворення книжок способом друку. Правдоподібно, що ця думка явилася в найтіснішому звязку з виготовленням шкільних книжок. Кількість шкіл в Голандії росла з кожним днем. Потрібувалася велика сила підручників, особливо латинської граматики Доната, рукописи якої потрібно було постійно знову що-року випускати. Щоб з'ясувати питання, звідкіля почалося друкування рухомими літерами, не можна не згадати цих друкованих в Голандії латинських підручників.

VII.

Голандські першодруки.

Ті вчені, що на їх думку Гутенберг, і тільки сам Гутенберг, без попередників, без підготовчої еволюції, винайшов друкарське уміння, відкидають зовсім голандські першодруки—шкільні підручники, відносячи їх до доби після-Гутенбергової, а саме, до років після 1462-го. Всі відомі голандські першодруки, що датовані, дійсно мають пізню дату, від

1462-го року і до 1495-го. Але є багато і недатованих. Кілька уривків з них знайдено в оправах книжок, що їх оправлено в ці роки. Це доводить, що ці уривки належать до раніших років, бо вживання друкованих аркушів в середині книжкових оправ з'явилося, розуміється, вже як наслідок значного поширення друкованої книжки. В оправу, до якої звичайно вкладали пергамінові аркуші, щоб її зміцнити,—тепер, коли таких аркушів потрібувалося багато, а пергаміну ставало все менше,—стали вкладати аркуші колись друкованих книг.

Те з'явище, що ми не маємо найперших друкованих голандських книжок, а тільки пізніші, легко можна пояснити тим, що це були шкільні підручники, які легко зношувалися. Але є кілька фактичних вказівок на те, що такі книжки друкувалися і продавалися значно раніше, ніж ті датовані, що заховалися до останнього часу. В щоденнику абата Ісака з Сент-Обре під роком 1445-м зазначено, що друкована книга коштувала тоді 24 гроші. Також і в пам'ятній книжці Вейнденбахського монастиря в Кельні під роком 1453 згадуються книжки із зазначенням ціни — по 20 гульденів.

Це — перші певні сліди ранніх голандських друкованих книжок, що говорять за те, що в різних місцях Фландрії їх можна було вже досить дешево купувати в ті часи і, значить, друкована книга була тоді вже певним досягненням. Розуміється, не могло обійтися без раніших менш удалих спроб (можливо, довгочасних) в майстерні первого друкаря. Коли ж узяти на увагу вказівку Кельнської хроніки, що Гутенбергові в Страсбурзі (де він почав свої перші спроби) попала в руки в 1436 році друкована в Голандії граматика Доната, цей випадок і відсовує винахід голандця-друкаря на трицяті роки XV століття,

Мал. 4. Один із голандських першодруків

Це підтверджується ще й тим, що серед голандських першодруків є друковані на пергаміні. Було-б дивно, коли-б першодруки, про які ми говоримо, друкувалися на пергаміні в другій половині XV століття, коли вже широко вживався папір. Особливо недоцільним є друкування в цю добу на пергаміні шкільних підручників, які завсіди повинні бути дешевими.

На поданому знимку (див. мал. 4) ми бачимо зразок голандського першодруку, один з восьми їх типів, що заховалися до нашого часу. Всі вони де в чому відрізняються від пізніших голандських книжок і від інших книг, що друкувалися в XV столітті.

VIII.

К о с т е р .

Грунтуючись на студіях над рештками голандських першодруків, перевіривши відомості історичні, один з видатних сучасних дослідників історії початкового друкарства німець Готфрид Цедлер, якому, між іншим, і Гутенберг обов'язаний цінними знахідками з його спадщини, визнав, що дійсно в Голандії, а саме, в одному з найбільших і культурніших його міст — Гарлемі, винайшов друкарство рухомими літими літерами гарлемський мешканець Лаврентій Костер.

Хто-ж такий був цей найперший друкар?

Костер був продавцем вина, власником готелю, поставщиком свічок, оліви, мила. Здається на перший погляд дивним, щоб такий чоловік, начеб-то далекий від життя розумового, міг дати людності річ такого великого культурного значіння, як друкарство. Але це цілком природньо для тодішнього стану тої справи, яку почав Костер. Коли уявити собі, які важкі спроби робив він, поки винайшов рухо-

Мал. 5. Костер (з старої ритини.)

мі друкарські знаки, придатні до вжитку, скільки даремних грошей та зайвого часу це йому коштувало, — то легко зrozуміти, що без стороннього значного заробітку він цього зробити-б не міг. Сама-ж справа ще не була остільки технічно розвинutoю, щоб могла притягти до себе чужій капітал і щоб перший друкар міг з його допомогою забезпечити своє матеріальне існування та дальніше технічне удосконалення свого винаходу. Ціле півстоліття поклав той друкар на свою справу, поки в 1483 році не покинув Гарлема. До цього року його видання панували на голандському книжковому ринкові, і лише в наступних роках ті самі підручники видають інші друкари.

IX.

Роля Гутенберга у винаході друкарства.

Слідом за попередником Костером прийшов Гутенберг, який і дав людності надзвичайно важливе удосконалення вже раніш винайденого друкарського вміння. Тільки після Гутенберга це вміння стало інчию не місцевого, як було раніш, а всесвітнього значіння. Людність, одержавши друкарство від Гутенберга, завсіди його за це шанувала. Цієї слави Гутенберга Костерів винахід ані трохи не зменшує, а навпаки робить її виднішою, яснішою і у своєму близкучому розвитку більш зrozумілою. Популярність Гутенбергового винаходу зменшила Костерову роль. Остання одійшла в забуття, щоб пізніше знов з'явитися на світ і одержати певну нагороду не так за те, що Костер винайшов друкарство, як за те, що друкуванням невеликих шкільніх підручників литими літерами він підготовив дорогу більшому за себе.

Що-ж власне зробив Гутенберг?

Він винайшов не металеві літери, як Костер, а металеву матрицю, цеб-то відбиту штампом (пунсоном) форму, в якій виливаються літери, а, головне,—можливий тільки після утворення матриці, величезного значіння винахід—ручного інструменту для ліття літер. Гутенберг повністю охопив лише у скромних розмірах виявлену думку Костера і остаточно розвязав трудну, складну і в первісному друкарстві, можна сказати, кардинальну проблему—виливання шрифту.

З відомостей Кельнської хроніки, а також і зі Страсбурзьких судових актів видно, що Гутенберг зазнайомився, як уже зазначено, в 1436 році з Донатовою граматикою, що її друкував Костер. В той час Гутенберг жив в Страсбурзі та працював, як ювелірний майстер. Серед його співробітників-компаньйонів був золотар Дюне. Книжка Доната для товаришів спочатку, мабуть, була таємною загадкою. Але золотареві тих часів Дюне добре відоме було вживання пісочних форм для виливки літер і різних металевих речей. Отже не довго тримало товаришів здивування, і вони розгадали загадку.

Нема сумніву, що Гутенберг користувався спочатку (так само, як і Костер) дерев'яними моделями і пісочними формами і мав нагоду скоро переконатися в неудосконалості цього способу. Дійсно, поки виймалася з піску перед виливкою дерев'яна модель, пісочна форма псувалася, і літери виходили неточні. Крім того, очко літери при накладанню верхньої рами не завсіди добре відповідало стовпчикові, і при всіх заходах це виправити, справа не налагоджуvalася. Ясно ставало, що дерев'яний штамп і пісочна форма не дадуть можливості дійти до широкого механічного помноження книги. Отже Гутенберг і почав шукати нового шляху.

Замість того, щоб виливати, як Костер, стовпчик з легкоплавкого металу-олива, а з більш твердої цини виливати літерку, Гутенберг шукав засобу одночасно виливати літеру з стовпчиком. Для цього вилив він літери в пісочній формі з міді і використав їх, як штампи, для того, щоб відбити ними матриці на оливу. Цей крок від покинutoї пісочної форми до тривалої металевої матриці і є головна суть Гутенбергового винаходу.

Все-таки було дуже трудно, не маючи сталої форми для виливки, дати правильне пристосування літерки до стовпчика. Отже дальші Гутенбергові досліди йшли в тому напрямкові, щоб винайти такий спеціально-сконструйований інструмент, за допомогою якого легко й правильно виливалась-би ціла літерка. Гутенберг і утворив його. Цей ручний інструмент для виливання літер тепер замінено удосконаленою „словолитньою“ машиною, але їхній принцип однаковий. Це завдання Гутенберг розвязав блискуче. За допомогою цього інструменту стало можливим виливати велику кількість літер у викінченій їх одно-манітності значно легшим й швидчим способом.

Хоча матриці з олива, що їх вживав Гутенберг, через їх м'який матеріал легко зношувалися і цим ставилася перешкода зручності і швидкості процесу друкування, але це вже була незначна хиба, що не зменшувала вартості винаходу словолитнього інструменту.

Цей інструмент зроблений був з міди в дерев'яній оправі, щоб, при вливанню в нього гарячого металу, його можна було тримати в руках. Головне в ньому є те, що коли обидві його половини були добре пристосовані, то стиснувшись вони одразу набували правдивого положення форми для виливання літер.

Після винаходу цього інструменту завданням Гутенберга було удосконалення окремих деталів дру-

карства. Перші друковані Гутенбергом книжки мають великий шрифт. Тепер він став дбати про те, щоб літери були меншими. Для них трудно було різати дерев'яні моделі, і Гутенберг з його учнем Шефером

Мал. 6. Лиття літер в ручній словолитній машинці (з ритини XVI в.).

вирізують вже штампи з міди. Але для виливання великої кількості маленьких літер матриці з олова стали непридатними. Все-ж таки до кінця свого життя Гутенберг працював за допомогою мідного штампу і матриці з олова.

Лише Шефер перейшов до сталевого штампу і мідної матриці, зробивши тим крок до повного використання Гутенбергового винаходу. Отже й виходить, що Костер почав, Гутенберг здійснив, а Шефер закінчив логічне коло технічного розвитку початкового друкарства. Шеферові приписують також і інші дрібні удосконалення друкарства: поліпшення сплаву для вилиття літер, поліпшення друкарської фарби домішкою до неї лаку, уміння друкувати, поруч з звичайним текстом, великі ритовані початкові літери—ініціали, що в друках Гутенберга і в багатьох пізніших не друкувалися, а вписувалися спеціальними малярами-ілюмінаторами (див. нижче).

X.

Життя та діяльність Гутенберга.

Гутенберг відіграв таким чином рішучу роль у історії нашого друку. Хто-ж був цей фундатор нашого удосконаленого сучасного друкарства.

Йоган Генцфлейш, більш відомий з прізвища матери за Гутенберга, народився в місті Майнці приблизно в кінці XIV-го, в початку XV століття і походив з старого німецького шляхетського роду. В 1420 р. боротьба між шляхетством і міщанством Майнца примусила Гутенберга перебратися до Страсбургу. Опинившись тут без матеріальних засобів до життя, Гутенберг мусів покладатися тільки на себе. Як талановита й енергійна людина, він скоро знайшов собі діло і навіть став вчити інших. В 1435 році до нього звертається Андрій Дріцен з проханням познайомити його з ремеслами, відомими Гутенбергові. Договір був підписаний поки-що тільки на навчання поліровці коштовного каміння. В 1438 році на судовому процесі, що виник після смерти Дріцена поміж Гутенбергом і іншими його компаньйо-

нами, йде річ про участь Гутенберга в виробництві якихсь свічад (Spiegeln). Можливо, що тут треба

Мал. 7. Гутенберг (з старої ритини).

розуміти не звичайні свічада з шкла, а дешеві (т. зв. „лубочні“) книжки з малюнками, що також звалися в Німеччині Spiegeln і, можливо, вже тоді друкував їх Гутенберг. Для нас тут цікавіша певна вка-

зівка судових актів на те, що Гутенберг вже тоді таємно від компаньйонів робив якісь загадкові спроби і що столяр Конрад Заспах улаштовував йому невідомо для якої мети прес. Знаючи, що вже в 1436 році, цеб-то за два роки до того, до рук Гутенберга попав один з голандських друкованих рухомими літерами „донатів“, можна припустити, що судовими актами тут фіксується один з перших моментів роботи Гутенберга над удосконаленням друкарської техніки, роботи, що, можливо, знаходилася саме тоді в найбільш напрудженому і творчому своєму стані. Цілком зрозуміло, що документи не говорять про це ясніше: винахід був поки-що професійною тайною.

Раніші з друків Гутенберга, що дійшли до нашого часу, утворені були в Страсбурзі в 40-х роках XV століття. Натурально, що першими й у Гутенберга були ті-ж самі донати—латинські шкільні граматики, що їх вдавав і Костер. Збереглися уривки з трьох Гутенбергових видань цих „донатів“, що друкувалися приблизно на протязі 1445—1447 років. Старішим з донатовських шрифтів Гутенберга (в $21\frac{1}{2}$ пункт) надруковано і так званий *Fragment vom Weltgericht*, цеб-то знайдений в 1892 році в Майнці уривок оповідання про страшний суд. Гадають, що цей останній твір надрукував Гутенберг коло 1445 або 1446 років.

Трохи пізніше, коло 1447 року, Гутенберг утворює новий шрифт теж в $21\frac{1}{2}$ пункт, і теж готицький, але вже більш удосконалений. Він зветься „календарним“, бо ним Гутенберг надрукував календар, що його уривки знайшов вищезгаданий вчений Готфрід Цедлер в оправі одного рукопису XV століття. Астрономічне дослідження цього уривка показало, що це є частина календаря на 1448 рік.

Цим-же календарним шрифтом Гутенберг друкує ще тринацять видань граматики Доната,

підкреслюючи цим зайвий раз найтісніший зв'язок початків друку з шкільними потребами. Пізніше тим самим шрифтом Гутенберг друкував, між іншим, відозву йти хрестовим походом на турок для повернення взятої в 1453 році військами султана Магомета II Костянтинополя, а також подібного-ж змісту булу папи Каліста III 1456 року—перші приклади використання друку з агітаційною метою.

В 1448 році ми бачимо Гутенберга вже в Майнці. Тут починається другий період життя і діяльності Гутенберга, найбільш видатний і славний період, що поставив його поперед усіх інших перших друкарів і що власне і зробив ім'я його безсмертним. Не задовольняючись дрібними друками в вигляді коротеньких підручників Доната або в вигляді листівок-закликів і т. под., Гутенберг задумав тепер колосальне і надзвичайно сміливе для того часу і для тодішнього стану друкарства підприємство — видання цілої біблії — величезної книги. В цьому виданні почувалася тоді гостра потреба, бо це було саме напередодні реформації, і заборони католицького духовенства широким колам громадянства читати біблію вже не були дійсними. Але хто-ж дасть обортний капітал на цю велику і в майбутньому прибуткову, а тепер таку дорогу і важку справу? Де найти капіталіста, який міг-би чекати на свої 6—10% не менше як півтора роки, а на капітал і коло 5 років?

Треба гадати, що в 1450 році друкарська справа в умілих руках Гутенберга була вже остильки твердо поставлена і з технічного боку забезпечена, що була в силі притягти до себе сторонній і, як завсіди буває, дуже обережний капітал. В 1450 р. Гутенберг мав можливість позичити у багатого майнцького міщанина Йогана Фуста 800 золотих гульденів під 6 відсотків, з умовою, крім того, ділити прибутки пополам. Це дало ще більше сил Гутенбергові,

і він почав роботу, яка спочатку була непомітна, роботу, над відліттям спеціальних дрібніших біблійних

Ieparem dīebus et septem noctibus: et
nemo loquetur ei verbum. Videbant
enim dolorem esse ucheinētēn.

Onus hec aperuit iob os suum: et
maledixit dīci suo: et locutus est.
Petrat dīes in qua nat⁹ sum: et nox
in qua dīdū es̄t mōrēt⁹ es̄t homo. Di-
eg illa ueretur in tenebris. Ab requi-
rat enim deus defūpet et non illuster
lumīne. Obscurat eū tenebre et umbra
morsis. Occupet eū caligo et inuolua-
tur amaritudine. Noctem illam tene-
brosus turbo possidat. Non compri-
metur in diebus anni nec numeretur in
membris. Sit nox illa solitaria: nec

Мал. 8. Зразок шрифту т. зв. 42-х рядкової біблії Гутенберга (частина стовпця).

шрифтів (у 18 пунктів). Коли підрахуємо, що перша біблія, яку надрукував Гутенберг, так звана 42-ряд-

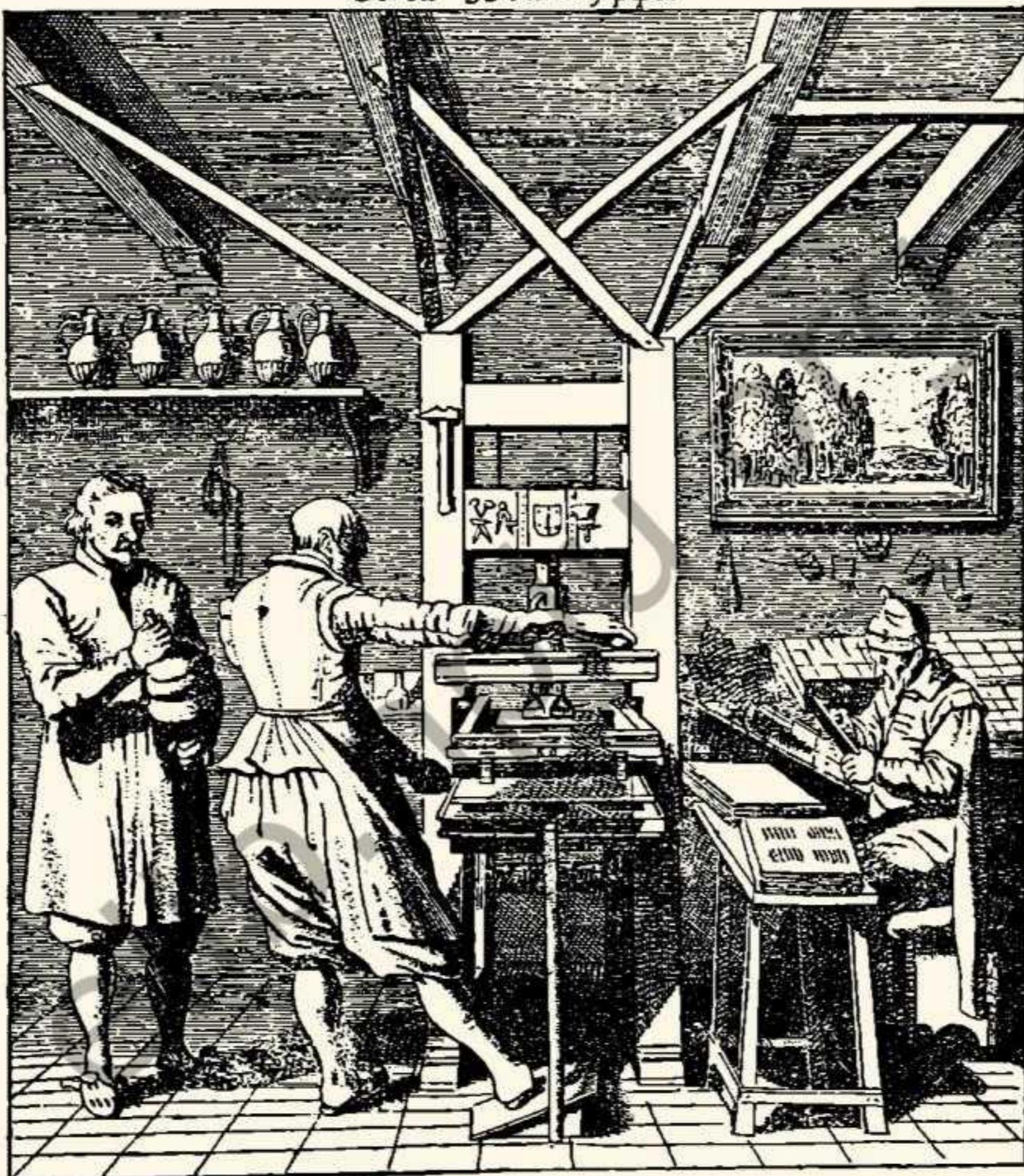
кова (42 рядки у сторінці), складається з двох великих томів в аркуш, в 1286 сторінок і має приблизно 3.400.000 літер,—то зрозуміємо, яку величезну роботу взяв на себе Гутенберг. Правда, йому не прийшлося відливати всіх літер одразу, бо літери, мабуть, періодично розбириалися по касах після надрукування кількох аркушів і знову йшли в роботу, але, вироблені з м'якого матеріалу, вони легко зношувалися, і їх треба було постійно знову виливати. На цю роботу, можна гадати, і була витрачена перша позика Гутенберга, бо він мусів в 1452 році знову позичити ту-ж суму—800 гульденів—у того-ж Фуста, мабуть, вже на папір і друк.

Не встиг Гутенберг скінчити друкування біблії, як власник позиченого капіталу вже вимагав повернення позики назад. Гутенберг, вкладавши її в підприємство, розуміється, не міг повернути, і суд присудив в 1455 році одібрati у Гутенберга друкарню і передати її Фустові. Останньому це було тим більш приємно, що в нього був уже заздалегідь підготовлений заступник на місце Гутенберга, Петро Шефер, прийнятий до друкарні в 1452 році, добрий ілюмінатор книг, що встиг стати у Фуста своєю людиною і навіть його зятем. Талановитий Шефер швидко засвоїв собі всю Гутенбергову техніку і, як ми вище вже мали нагоду говорити, внес навіть до неї і деякі удосконалення.

Тепер стало в Майнці вже дві друкарні: перша Фуста і Шефера, що видала в 1457 році псалтир, добре виконаний з технічного боку, і друга—самого Гутенберга, що по суду одержав частину старих своїх шрифтів і з упертістю генія продовжував далі свою розруйновану справу. Він видав другу біблію так звану Зб-рядкову. Через те, що в ній шрифт буйніший, знову в $21\frac{1}{2}$ пункт, як і в первісних

друках Гутенберга, ця біблія складається вже не з двох, а з трьох томів, в 1768 сторінок.

TYPOGRAPHIA HARLEMI PRIMVM INVENTA
Circa Anno. 1440.

Мал. 9. Вигляд старої друкарні (з старої ритини).

Останнім великим друком невтомного Гутенberga був „Католікон“, твір Бальбуса де Януа, книга видана 1460 року, в аркуш, на 746 сторінках. З

технічного боку вона відзначається тим, що надрукована найдрібнішим із старіших шрифтів—в 11 пунктів.

Тимчасом в 1462 році в Майнці почалася боротьба між майнцьким архієпископом, що був у неласці у папи, і графом Адольфом Насауським, що йому папа передав майнцьке архієпіскопство. Обидві друкарні взяли участь у боротьбі, випускаючи відозви, при чому Гутенберг став на стороні Адольфа. Останній переміг. Друкарня Фуста і Шефера була розбита і розграбована, а робітники розбіглися, розносячи по всій Німеччині і навіть Европі тайну друкарства. Цей випадок розгрому друкарні Фуста і Шефера для справи розповсюдження друкарства має велике значіння. Гутенберг-же за підтримку друкованим словом нового архієпископа одержав від нього невелику пенсію й дозвіл харчуватися при його дворі. Тут він незабаром і вмер в початку 1468 року. Так склалося зовнішнє життя великого друкаря.

XI.

Поширення друкарства в Німеччині.

Проте потреба в друкарстві в ті часи остільки була велика, що вже за життя Гутенбергового воно встигло швидко поширитися майже по всій Німеччині.¹⁾

Коло 1460 року в місті Бамбергу (Баварія) Альбрехт Пфістер друкує так званим „календарним“ шрифтом, що якось перейшов до нього від Гутенберга, шкільні граматики Доната і книгу байок під назвою *Edelstein* (дорогоцінний камінь). Остання книж-

¹⁾ Фактичні відомості про поширення друкарства в Європі (в розділах XI-XII) запозичені переважно з книги: Karl Faulmann. *Illustrierte Geschichte der Buchdruckerkunst*, B. I. Wien-Pest-Leipzig.

ка тим видатна, що тут уперше вміщено серед друкованого тексту ритовані ілюстрації, що замінили собою малюнки (т. зв. мініятури) в рукописах. Ні в одному з попередніх видань ритованих ілюстрацій — гравюр ще не було.

Одночасно один з учнів і помішників Гутенберга в Майнці Іван Ментель відновлює друкарство в Страсбурзі, де Гутенберг колись починав був свої перші спроби. Ментель коло 1460 року друкує тут величезну латинську біблію, а потім і твори класичних авторів: Віргілія, Теренція і Валерія Максима. Друкарську справу Ментел ставить на широкий комерційний ґрунт, з великим тиражем видань і вперше з друкованими реклами про їх продаж.

В 60—70-х роках засновують друкарні одну за одною і по інших містах Німеччини, а саме: в 1466 році Ульріх Цель в Кельні, місті, що згодом робиться видатним осередком друкарства в Європі; в 1468 році — Гюнтер Цайнер в Аугсбурзі; в 1472 році — Фрідріх Крейснер в Нюрнберзі. В останньому місті в роках 1473—1513 працює одна з видатніших німецьких видавничих фірм — Антона Кобергера. Його друкарня — вже ціла чимала фабрика з 24-ма пресами і більш, ніж з 100 робітниками. Кобергер надрукував до 220 видань, з них — 19 біблій. Подаємо знимок (див. мал. 10) з одної з біблій Кобергера, виданої в Нюрнберзі в 1475 році, з примірника, що переховується в Відділі Друку Київського Лаврського музею. Між виданнями Кобергера треба відзначити ще відому хроніку Шеделя з великою кількістю ритованих на дереві ілюстрацій (до 2000), які в початку XVI століття мали вплив на одно з перших слов'янських видань — біблію Скорини.

Потім поширюється друкарство також по інших містах Німеччини: з 1475 року в Бреславлі і Любе-

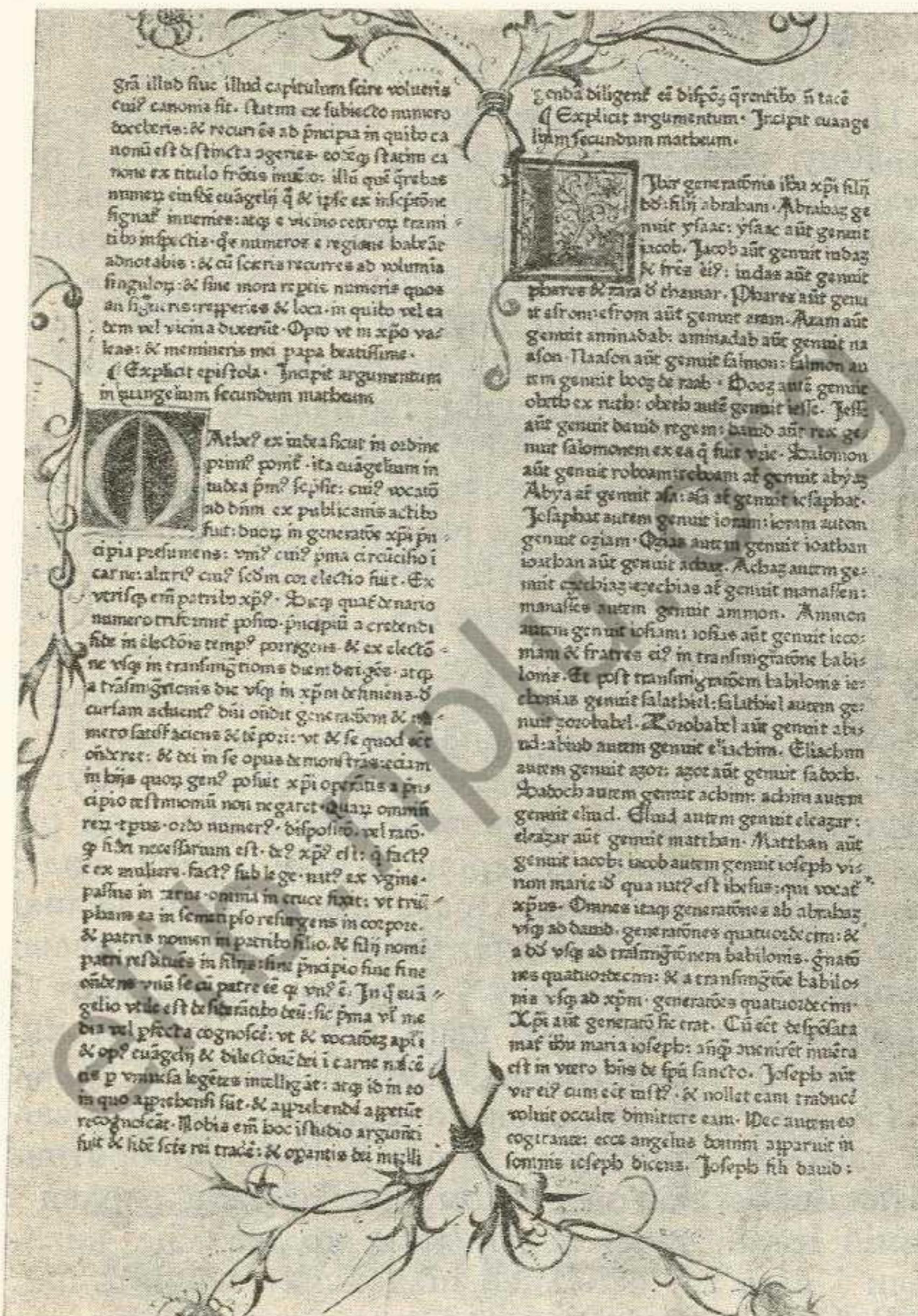
ку, з 1481—в Ляйпцигу, з 1482 — у Відні, Мюнхені і Ерфурті і т. д. З'являється в Німеччині чимало і мандрівних друкарень, що переходят з місця на місце і друкують книжки, що їм випадково замовляли.

XII.

Поширення друкарства по інших країнах Європи.

По інших країнах Європи друкарство починається в такій послідовності: з 1465 року — в Італії, з 1468-го — в Швейцарії, з 1470 — в Франції, з 1474 — в Єспанії, в цьому році також в Англії і Польщі, з 1475 — в Чехії, з 1483 — в Швеції, з 1484 — в Португалії, з 1490 — в Данії і Туреччині, з 1493 року — в Чорногорії.

Як бачимо, з середньої Європи, де друкарство виникло, воно найшвидче поширюється на південь, і в першу чергу в Італії. Для того, хто уявляє собі стан тодішньої культурної Європи, цілком зрозуміло, чому Італія найшвидче перейняла новий винахід. Італія тоді вела перед в сім'ї культурних народів. Вона мала тоді вже таких письменників, як Данте, Петрарка, Боккаччо. Численні міста Італії вихвалаються одно перед одним своїми університетами, вченими й поетами. Потяг до вивчення класичної грецької і римської літератури і, взагалі, до світської культури, освіти і школи були там особливо великі. Почасти під впливом грецьких вчених, що емігрували до Італії після опанування турками Константинополя (в 1453 році), дуже зрос там інтерес до класичної літератури. От чому друкарство так швидко поширилося в Італії, в цій найбільш освіченній країні тодішньої Європи, і от чому послуги друкарського варстату одразу-ж були прикладені там не стільки для друкування біблій, як це помітно в Німеччині з її реформаційним нахилом, скільки для

Мал. 10. Сторінка Нюрнберзької біблії 1475 р
з тогочасною розмальовкою.

друкування грецьких та римських класиків. Це було цілком природне в Італії в добу Ренесансу.

Першу в Італії друкарню заснували в бенедиктинському монастирі Субіако, недалеко від Риму, в резиденції освіченого кардинала, письменника та бібліофіла Івана Турекремата, два виходця з Німеччини: Конрад Свенгейм і Арнольд Панац, можливо, учні Гутенберга. Тут ці друкарі під впливом італійських рукописів, з яких вони мусили друкувати і в яких уживалися не німецькі готичні начерки, а літери круглого романського типу, виливають нові подібні до них шрифти. В 1464 році вони друкують все ту-ж саму неэмінну на перших кроках первісного друкарства латинську граматику Доната (це видання не збереглося до наших часів), а в 1465 році—твори Лактанція, Ціцерона і блаженного Августіна. В 1467 році друкарі, почуваючи тісноту в одлюдному монастирі в горах, перебираються до Риму, і тут новим, ще більш удосконаленим романським круглим шрифтом (так звана „антиква“) друкують твори римського письменника Ціцерона і цілу низку видань класиків. В цьому вони одразу взяли такий великий розмах, що скоро збанкрутували, не розрахувавши комерційно своїх витрат. Друкарі звернулися за допомогою до римського папи, але він не підтримав цієї справи, і енергійні друкарі скоро десь зникли.

Не Рим з його папою, а Венеція з її колосальною світовою торгівлею та величезними оборотними капіталами стала осередком друкарської справи як в самій Італії, так і в сумежних країнах, не виключаючи і слов'ян, особливо південних (сербів).

В 1469 році у Венеції починає друкувати книжки Іван Спіра. Після його смерти цю справу енергійно продовжує його брат Вінделін. На протязі одного тільки 1476 року він видає 17 книг. З цього

io in alcuna cosa hauesse per ignorātia
o per inadvertentia manchato trasfor-
mato: ouer incompositamente pferto
ueramente rechiedo perdono sempre
sopponendoui ad ogni spirituale &
temporale correctione de qualunque
diuotissima persona di zaschaduno
perito maestro & sapientissimo doctore
de la uostra sanctissima madre ecclesia
catholica di rome.

ANNO A CHRISTI INCARNA-
TIONE. MCCCCLXI. PER MAGI-
STRVM NICOLAVM IENSON
HOC OPVS QVOD PVELLA-
RVM DECOR DICITVR FELICI-
TER IMPRESSVM EST.

LAVS DEO.

Мал. 11. Зразок шрифтів Jenson'a 1471 р. (т.-зв. „антиква“).

Чим видавці Альди були в Венеції, тим Етьєни були у Франції. Початок цій славнозвісній фірмі поклав Генріх Етьєн виданням в 1502 році „Етики“ Арістотеля та інших грецьких і римських класиків. Подібно до Альдів, і Етьєни були видатними вченими свого часу, що не перешкоджало їм бути одночасно також і добрими комерсантами. Вони збудували свою друкарську та видавничу справу на добрій матеріальній основі і дали шедеври книжкового друку.

З пізніших видавничих фірм (XVI—XVII вв.) відзначаються фірми: Плантинів в Антверпені (з 1555 року і майже до нашого часу) і Ельзевірів в Лейдені (*Lugduni Batavorum*) та в Амстердамі (з кінця XVI століття і до 1712 року). Фундатором цієї фірми був Людовік Ельзевір, що видавав книги в 1592—1617 рр. Найкращі ельзевірські видання виходили в першій половині XVII століття. Особливо цінуються ельзевірські видання класиків.

Видання останнього з Ельзевірів Аврама II (1681—1712) виявляють вже занепад друкарського мистецтва, такого високого у перших представників цієї фірми. Старіше з ельзевірських видань, що переховуються в м. Київі, належить до 1595 року, цеб-то до ранішого часу, ніж старіший московський „ельзевір“ (1598 року)¹⁾.

XIII.

Деякі висновки що до поширення друкарства в Європі в першу добу його існування (XV—XVI вв.).

В поширенні друкарства в Європі в першу добу його існування треба підкреслити кілька яскравих рис.

¹⁾ Про київські альдини, плантини і ельзевіри я мав нагоду писати в своїх неопублікованих статтях. Про московські див. „Государственный Румянцовский музей. Путеводитель. I. Библиотека“. Москва. Издательство Л. Д. Френкель. 1923.

קְפָלָאָן א
לִינָאָרִישׁוּן
סְפִיחָה
רִיחָבָ לְתַ אֲלָהָא
לְסְחוּיוֹ לְעַכְרָאָרִילָח
הַנְּצָרָקָ לְסְהָוָא
בְּעַגְלָוְשְׂוֹעֵכְרָשְׁלָח
כְּיַרְסָלָאָמָרָהָרִילָה
לְעַכְרָאָרִילָהָיְחָנָן
תְּהָרָאָסְהָרָלְסְלָתָא
רְאֲלָהָאָתְסְהָדָהָכְלָהָיְנָן
רְיַשְׁוָעָסְפִיחָאָכְלָהָיְנָן
רְחָזָאָתְבָחָנָאָתְבָחָנָא
וְתְהָרָאָרִקְרָאָוְהָנָן
רְשָׁסְעִיןָלְסָלָאָר
לְנַבְיָהָהָרָאָוְנַטְרָהָן

C A P Y T . I.

REVELATIO Iesu Christi , quam dedit ipsi Deus ad indicandum servis suis ea quæ oportet fieri cito , & manifestavit , quū misit per angelum suum , servo suo Iohanni . **2** Qui testatus est verbum Dei , & testimoniūm Iesu Christi , omnia quæ vidit . **3** Beatus est qui legit , & illi qui audiūt verba prophetiz̄ bujus , & servant

K E Φ. A.

Α'ΠΟΚΛ'ΛΥΨΙΣ Ι'ητῆ Χρι-
τᾶ, καὶ εἰδεχείσθαι τὸ Θεῖδες, δέξαι
ἔαυ τοῖς δέλλοις αὐτᾶς ἀντῆ γένεσιθαι τὸ
πάγκος: καὶ ιστήμενοι δύποτεν λαος οὐ μόνον τὸ
ἀγνόλας αὐτῶν τοῦ δέλλου αὐτᾶς Ι'ωαννην
· Οὐδὲ οὐμαρτυρηστὴ λόγος πέπλος Θεῖς, καὶ τὸ
μαρτυρίαν Ι'ητῆ Χριτᾶ, οὔποτε πεπίδει.
· Μακάριος ὁ ἀτακτιώτατος, Εοί ακέπο-
ττος τὸν λόγον τοῦ αποφηνίσας, καὶ πρᾶγμας

Мал. 13. Зразок сторінки з видання Ельзевірів (шрифти єврейський, сирійський, грецький і латинський).

1) Перше, що звертає на себе увагу, це—велика швидкість поширення друкарства після того, як воно в Голандії і Страсбурзі перейшло важку стадію свого народження. Ледве дав Гутенберг технічне завершення друкарському вмінню, ледве перейшов він ту межу, що буває в кожному творчому процесі, межу, що поділяє попередню підготовчу стадію від твої стадії, коли справа вже оформлюється, коли під час неможливі перешкоди одразу зникають і довге терпіння, нарешті, здобуває нагороду, — зараз-же почався невпинний тріумф друкарства в Європі, скрізь і всюди, де воно з'являлося.

2) В поширенні друку звертає на себе увагу не тільки технічний момент (в залежності від того або іншого технічного удосконалення друку), і не тільки примітивно - географічний момент (друкарство виникає і поширюється з початку в середній Європі, а потім на її околицях), але й момент культурно-економічний. Тільки беручи на увагу останній, ми можемо легко зрозуміти, чому далека від Голандії та Німеччини Італія перейняла новий винахід значно раніше, ніж культурно й економічно відстала Скандинавія або східно-слов'янські народи—росіяни і українці, що більш ніж століття ще чекали, поки дорошли до здатності прийняти новий винахід. Там, де було більше освіти, матеріальної змоги і вільного часу, там, де був більш напружений попит на книгу, там і скоріше виникало друкарство.

3) В процесі поширення друкарства важливим є ще один момент—момент необхідної участі і впливу на цю справу капіталу. Оскільки виробництво рукописів було по суті своїй виробництвом кустарним, оскільки механічне помноження книг засобом друку з самого початку свого було виробництвом масовим, фабричним, що не могло обійтися для сво-

го здійснення і зростання без міцних грошових запасів. Тільки через скупчення капіталів по містах тодішньої Європи став можливим такий швидкий і блискучий зрост друкарства. Тільки користуючись кредитами Фуста, Гутенберг міг зробити свої колosalні досягнення і вперше показати Європі, що друкарство здатне не тільки до утворення невеликих шкільних підручників і абеткових таблиць, але й великих книг в цілі тисячі сторінок. З учнів Гутенберга Шефер, щедро підтриманий грошима свого багатого тестя того-ж-таки Фуста, працює добре і прибутково, і його друкарня існує також і в XVI столітті, а дрібний видавець Пфістер, що якось випадково урвав невеликий шматок з багатства Гутенбергового, швидко з своєю друкарнею зникає. Свентгейм і Панарц збанкротували в папському і феодальному Римі, а видавництва торговельної Венеції швидко досягають вищого ступеня свого розквіту.

Однаке, і в багатій Венеції далеко не всім видавництвам щастило.

Один з московських вчених дослідників історії друкарства¹), звернувши увагу на процес капіталізації друкарської промисловості вже в XV столітті, зазначив цікавий факт значного зменшення кількости друкарень в кінці XV століття. Всього в XV столітті, цеб-то в період часу з початку друку і до 1500 року, існувало 1099 відомих тепер друкарень, що друкували рухомими літерами. З цієї кількості в 1500 році залишилося тільки 210, цеб-то $\frac{1}{5}$ усіх

¹) М. И. Щелкунов в книзі „Искусство книгопечатания в его историческом развитии“. Москва. 1923, стор. 67 і далі. Рекомендуємо цю книгу тим читачам, які хотіли-б довідатися про історію друкарства з його початку до останнього часу.

заснованих в XV столітті друкарень. Останні-ж на протязі 5—6 десятків років зникли.

Це краще видно з такої таблиці¹⁾:

Країни.	1448— 1500 рр.		В 1500 р.		Кількість друка- рень, що зникли	
	Кількість міст	Кількість друкарень	Кількість міст	Кількість друкарень	Абсолютні цифри	В %
Італія . .	74	586	14	58	470	89
Франція . .	40	157	7	53	102	76
Германія . .	75	261	27	69	192	74
Еспанія . .	32	77	12	17	60	78
Нідерланди . .	21	66	7	10	56	85
Англія . .	4	12	2	3	9	75
Всього . .	246	1099	69	210	889	80%

Чому-ж так скоро зникли останні 889 друкарень XV століття? Що впливало на сильне зменшення їх кількості по всіх країнах приблизно рівно: коло 80%? Чому це зменшення кількости друкарень з особливою силою виявилося в найбагатших торговельних

¹⁾ Запозичаємо її з книги Щелкунова (стор. 68). Бажано, щоб автор продовжував свої цінні досліди, і далі дав-би більш деталізовану, хоча-б за десятиліттями, хронологічно-послідовну картину цього процесу. Це надало-б ще більш яскравости і пе-реконуючої сили роботі автора.

країнах тодішньої Європи: в Італії і Нідерландах? Нарешті, чому це систематичне зникання друкарень не відбилося погано ні на кількості видань, ні на їх якості, а як раз навпаки?

Усі ці несподіванки добре пояснюються тим, що через конкуренцію „кустарні“, цеб-то дрібні, малосильні друкарні скоро зникали, зате виживали і розвивалися великі друкарні. Фінансово міцні, вони все збільшували виробництво, і книжка виходила у них і дешевшою і кращою. Це то і знищувало дрібного друкаря-кустаря, і він не в силах був конкурувати з виробами великих і міцних видавничих фірм.

В цьому процесі цікаво ще й те, що гинуть скоріше друкарні провінційних неторгових міст і містечок, де не було ні доброго кредиту, ні доброго торговельного апарату для швидкого збуту товару. Так, на кожні двацять провінційних друкарень в XV столітті закрилося дев'ятнацять. Отже друкарні великих міст своєю конкуренцією знищують друкарні малих міст. Але і в великих містах іде поміж друкарнями боротьба за існування, при чому перемога багатіших підприємств особливо яскраво відбувається в головному осередкові тодішньої світової торгівлі—Венеції.

XIV.

Зміст і вигляд першодруків.

Ми вже бачили, яким чином почали вироблятися друковані тексти і якими шляхами це виробництво почало поширюватися в Європі. Цікаво-ж дозідатися, що уявляли з себе найстаріші друковані книжки своїм змістом і своєю формою.

Книги, друковані в найпершу добу друкарства, з його винаходу і до 1500 року, звичайно звуться

„інкунабулами“, цеб-то „колисковими“ (латинське слово *incunabula*—колиска), чим зазначається, що це єсть первістки друку, що з доби дитинства ще не вийшли. Тепер відомо до 30.000 таких найраніших видань, розуміється, далеко не всі надруковані в XV столітті, бо багато з них без сліда загинуло за чотири з лишком століття, що розділяють нас від найдавнішої доби друкарства. Найбагатішим містом на такі дорогоцінні видання в межах Росії і України є Ленінград (до 4000 примірників). В Київі, як показали спеціальні розшуки автора цих сторінок¹⁾, переховується по різних бібліотеках коло 150 інкунабул — видань з 1465 року до 1500 року включно, та по-над 250 книг, виданих в роках 1501 — 1525, що їх деякі вчені (Maitaire, Panzer і інші) теж за інкунабули вважають. Бажано-б зібрати відомості про інкунабули і по інших містах України.

Своїм змістом ці найдавніші друки мають багато спільногого з попередньою рукописною книгою, але є й деякі різниці. Інтерес до релігійної літератури і тут продовжується: друкується чимало бревіаріїв (щодених служб), місалів (служебників), ритуалів (требників) і інших богослужбових книг католицької церкви. Друкуються і книги богословського і філософічно-релігійного змісту: твори Томи Аквіната, блаж. Августина і т. под. Друкується, нарешті, біблія у великій кількості видань. Тільки в одному XV столітті надруковано коло тисячі видань цієї книги. Таке велике поширення біблії засобом друку можна вважати за новину, бо раніше, у середньовіччя, католицьке духовенство читати біблію широким верствам громадянства безумовно забороняло, щоб не дати простору для вільних думок. А коли біблії почали

¹⁾) Цьому присвячена праця автора: „Західні інкунабули київських бібліотек“, що перебуває в рукопису.

друкуватися не тільки латинською вченою мовою, а і народніми (що иноді траплялося і в XV столітті), то це вже було наочним передчуттям близької Реформації. Взагалі, друкарством Реформація немало скористалася. Славетні тезиси Лютера не зробили-б такого великого враження на громадянство Німеччини, коли-б вони не були швидко і своєчасно розповсюдженні засобами друку.

Реформація з свого боку вплинула на зміст найстарішої друкованої книги. Вчена сколастична література одійшла на задній план перед полемічною. Під час Реформації громадянство поділилося на два табори, що боролися поміж собою книжками, брошурами та листівками. Для цього обидва табори засновували свої друкарні, при чому протестантські були вищі за католицьких.¹⁾ Згодом подібне-ж становище релігійної боротьби поміж українцями і поляками — католиками викликало і на Україні подібну підвищенну друкарську діяльність і досить численну українську полемічну книгу.

Друкарство потроху демократизувало книгу. З'явилися масами книги „не для вчених”, книги для народу: апокрифи, анекdotи, казки, медичні книги про зілля, ліки і хвороби, історично-казкові книжки, наприклад, про Александра Македонського, Аполонія Тирського, байки Езопа і інша подібна народня дешева книга легкого змісту. Вона мала те значення, що робила друковане слово явищем загальним, звичайним, буденним.

Ми вже бачили, що течія Ренесансу, цеб-то Відродження світської культури висунула наперед книгу літературно- класичного змісту. Друкувалися в значній кількості грецькі і римські автори— класики:

¹⁾) Karl Schottenloher. Das alte Buch, Berlin, 1921. Розділ 16, стор. 148.

Гомер, Аристофан, Горацій, Ювенал, Овідій, Платон, Арістотель, Сенека і т. под. Поруч зі старими класиками друкуються і нові народні славетні письменники: Данте, Петрарка, Боккаччо.

Взагалі, можна сказати, що зміст початкових друкованих книг уявляє досить велику різноманітність. В них почувається більше вільного, життєвого духу, ніж в кни�ах рукописних. На це, між іншим, звертають увагу і самі видавці, дбаючи про те, щоб книга мала значний попит і сталий широкий збут.

Що до форми, цеб-то зверхнього вигляду друкованої книги, який мала вона в своїму початку, то й тут друкована книга не одразу відірвалася від своєї попередниці—книги рукописної. Чому це було так, ми легко зрозумімо, коли візьмемо на увагу, що єдиними зразками—оригіналами для перших друкованих кни� були кни�и рукописні. Можливо, що перші друкарі і свідомо наслідували всім особливостям рукописів, щоб полегшити збут друкованих кни� серед читачів, що доти звикли вживати тільки рукописні кни�и.

Вже в самих літерах найстаріших друків видно велику залежність їх від рукописних начерків тих часів. Так, в Костерових першодруках ми бачимо велике наслідування рукописам свого часу в копіюванні готичних тогочасних рукописних начерків і навіть таких незначних дрібниць, як прикраси літер штрихами—хвостиками, численні скорочення і т. под.. В меншій мірі це спостерігаємо в більш чітких готичних шрифтах Гутенберга. Пізніше вводиться в друк (також як наслідування рукописам, тільки не голандським або німецьким, а італійським)— круглий шрифт „антикв“. Де далі, то все більше віддаляються шрифти першодруків від рукописного вигляду, все більше вичищаються від усяких

титл, скорочень і скорописних начерків, що введені були переписувачами для економії часу і дорогоГО пергаміну і що в друкованих книжках були зайвими і тільки заважали читанню.

Тісний зв'язок перших друкованих книг з рукописними почувався і в тому, що спочатку вся справа оздоблення книги лежала не на друкарях, а на писцях — каліграфах і мальовниках (ілюмінаторах). Вони від руки малювали в інкунабулах заставки, початкові великі літери (ініціали) і обрамлення (див. мал. 10). Для цих оздоб друкарні залишали пусті місця в книгах. Закінчення друку малюванням дійсно наближало першодруки до рукописів і надавало кожній друкованій книзі індивідуальний, своєрідний вигляд, але з другого боку це ставило друкарів в залежність від малярів — краснописців і робило друковану книгу дорожчою. От чому зустрічається чимало інкунабул, в яких пусті місця, залишені друкарями для ілюмінаторів, так і зісталися незаповненими. Друкарство проте швидко перемогло і цю перешкоду. Вже Шефер в псалтирі 1457 року друкує поруч з текстом і головні літери (ініціали), навіть двома фарбами: червоною і синьою, якими вони найчастіше робилися і рукописним способом.

В тому-ж виданні Шефера ми бачимо і іншу новину, порівнюючи з рукописами, це — перший випадок зазначення в друкованій книзі місця, часу і діячів її видання. Ці зазначення з того часу і почали робитися в книгах, але не в заголовку, як пізніше або тепер, а в кінці книги. Що до книжкових друкованих (ритованих) ілюстрацій, то в перших друках, як ми зазначили вище, їх ще немає. Перший став робити їх в книгах друкованих рухомими літерами Пфістер в 1461 році, запозичивши це з книг ксилографічних.

В раніших першодруках — інкунабулах ми не бачимо деяких особливостей пізнішої книги, яких не було і в старих рукописах, а саме: пагінації (зазначення цифрами сторінок), кустод. цеб-то зазначення внизуожної сторінки слова, з якого починається наступна сторінка, для полегшення безпомилкового складання аркушів в книжку. Палітурщиків (інтролігаторові) тоді доводилося підбирати аркуші за змістом, що було не легко. Не було ще заголовних аркушів, і книги починалися прямо з тексту.

Усі ці удосконалення з'явилися пізніше, переважно в Венеції. Так, пагінація арабськими цифрами вперше переведена була в одному з видань Івана Спіри в Венеції коло 1470 року. Він-же збільшив кількість розділових знаків, що полегчувало читання. Заголовковий аркуш з'явився вперше теж в Венеції коло 1476 року, в одному з видань Ієнсона. Заголовок, вміщаючи в собі назву книги, автора, місце і час її видання, одразу дав друкованій книзі особливий специфічний вигляд, порівнюючи з рукописною.

З самого початку книги друкувалися переважно у великому аркушовому размірі, уявляючи з себе так звані „фоліянти“, цеб-то книги розміром (форматом) в аркуш (*in folio*). Видавці Альди вводять в кінці XV століття дрібніші формати книжок, більш зручні і придатні: в чверть аркуша (*in quarto*) і в вісімку (*in octavo*).

Дбаючи про кращий збут свого товару, приваблюючи до нього покупців, видавці вигадують і інші різні полегкості для читача: різноманітні шрифти, окремі для тексту, коментарія та приміток, зміст по розділах, заголовки по розділах і підзаголовки по сторінках або стовпцях, замітки і цитати під текстом і на полях, добре річові покажчики до книжок і інші подібні удосконалення. Книжка, словом,

все більше і більше формується, і за добу свого дитинства, цеб-то за перше (XV-те) століття свого існування, виростає майже в те, чим ми звикли її бачити в наші часи.

XV.

Оправа першодруків.

Друкована книжка формувалася, але її треба було ще одягти, щоб випустити в світ. Перші книги не вживалися без оправ або палітурок¹⁾.

Справа оправлення книжок в той час, коли виникла друкована книга, не була новою, бо оправлялися раніш і рукописи.

Перші спроби оправляти книжку взагалі, гадають вчені, зроблені були в ранній Візантії. Треба було, по-перше, зберегти крихкі папірусові аркуші, по-друге, зберегти їх в порядку. Отже спочатку зшивали аркуші поміж собою і з двома дощечками зверху і знизу, потім вкладали книгу в шкіряну кишенку або дерев'яну скриньку, часто оздоблену золотом, коштовним камінням і фігурними образками. Але це не були ще справжні оправи.

В стародавню добу вживали для оправ диптихи – пластинки із слонової кістки – для невеликих і коштовних рукописів. Частіше-ж вживали оправи з дерев'яних дощок, що обтягалися матерією і обкладалися золотими і срібними бляхами і ріжними оздобами. Найстаріший зразок подібної оправи на Заході належить VII століттю. Західні церковні оправи з найстаріших дуже нагадують візантійські, що вважалися тоді на Заході за найкращі зразки.

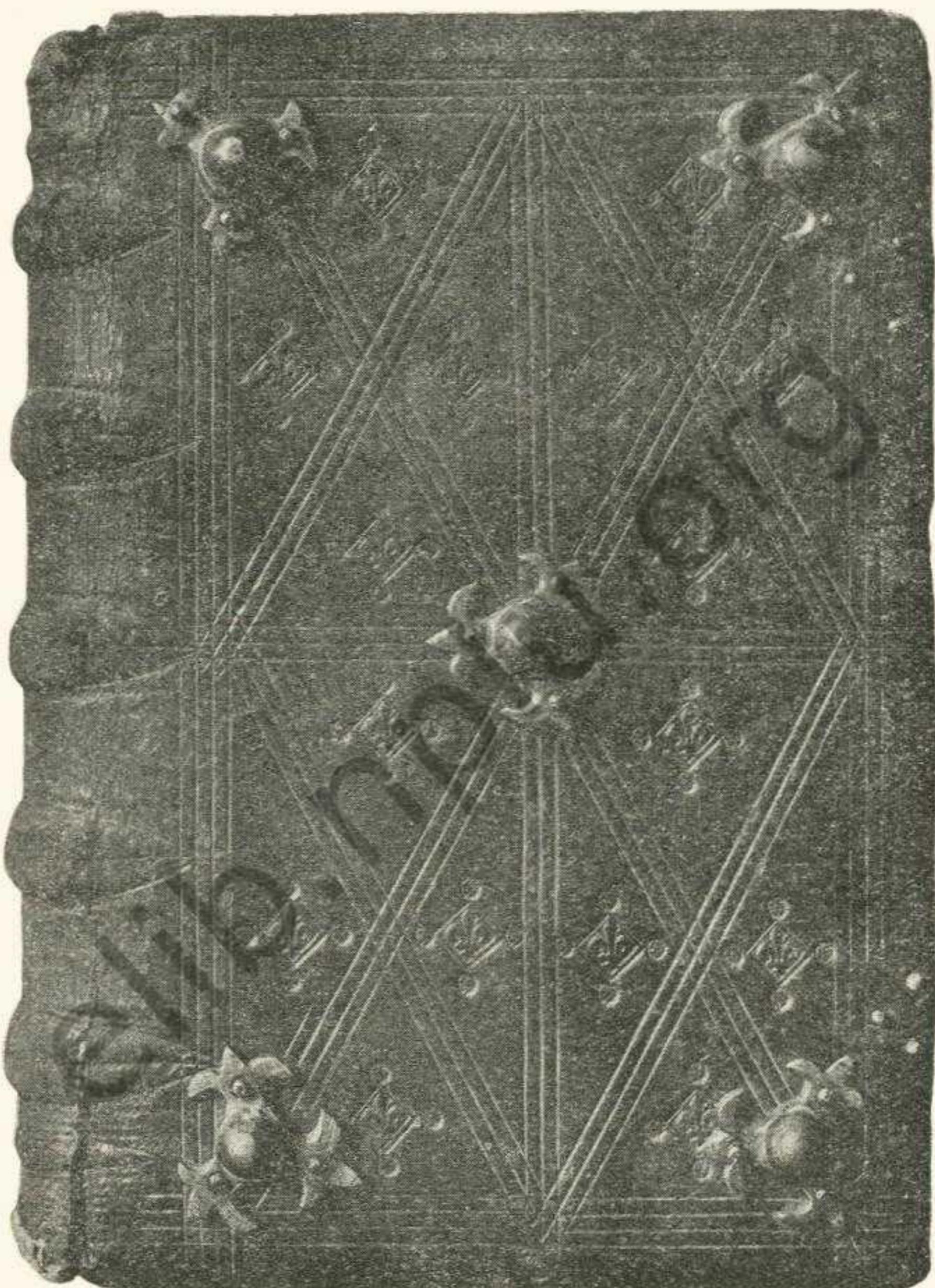
¹⁾ Відомості про оправи першодруків запозичені головним чином з вищепідивованої книги Gardthausen'a, розділ 7, стор. 57 і далі.

В добу раннього середньовіччя, поруч церковних оправ, де більше праці вкладав золотар, існували і шкіряні оправи, що робилися палітурщиками. Перші відомі спроби оправлення книжок в шкіру належать VIII століттю. Дерев'яні дошки оправ обтягалися шкірою иноді двічі: з початку визолоченою, а потім вирізаною орнаментом так, щоб крізь узори було видно нижню визолочену шкіру.

За цими оправами раннього середньовіччя з'явилася так звана „манашеська оправа“ (Mönchsband). Як сама назва говорить, ці оправи робили не вчені палітурщики — спеціялісти, а дилетанти, здебільшого ченці, або навіть і високі духовні особи, оскільки в них було вміlosti і охоти на це. Ченці, що писали книжки, також і оправляли їх. Ці оправи були дуже незgrabні і важкі. Дерев'яні, здебільшого дубові дошки були остільки грубі, що вузли шворок могли бути сховані в жолобку, вирізаному у внутрішньому їх боці. Вугли та середина зовнішнього боку часто зміцнювалися мідними наріжниками й бляхами. До такої оправи дідавались застібки (clausurae), що стягували книгу й не давали порохові пройти в середину. Подібні оправи все-ж добре відповідали своїй меті, бо проіснували майже півтисячеліття в той час, як багато елегантних оправ значно пізнішого часу давно загинули.

Подібні оправи трапляються вже, окрім рукописів, і на інкунабулах. Так, паризький примірник 42-рядкової біблії Гутенберга в подібний спосіб обклав вікарій церкви св. Стефана в Майнці Генріх Кремер.

З розвитком попиту на книгу в кінці XIV і в початку XV століття, і з поширенням масового виробництва книги способом друку, книжки починають оправлятися вже не випадковими дилетантами, а

Мал. 14. Зразок оправи першодрука XV ст.

справжніми майстрами — інтролігаторами, такими, як Г. Костер в Любеку або І. Фогель де Франкфордіа — в Ерфурті. Як окреме ремесло, інтролігаторство повстало не задовго до винаходу друкарства.

За зразки для оправ перших друкованих книг узяті були чернечькі оправи. Вони найчастіше були дуже прості. Поверхня дерев'яної обтягнутої шкірою дошки була перехрещена діагоналями з різними штампованими відбитками в кожному полі. Зрідка в середині робили емальову вставку або рельєф із слонової кости.

Розкішними, взагалі, не були ці оправи. Вони солідні і прості, хоча доба Ренесансу на них уже почувалася, наприклад, на оправах І. Ріхенбаха, що ставить завжди своє повне ім'я і дату оправлення книги на задній її дощі. З часів Ренесансу на передній дощі часто можна бачити герб власника книжки. Значно рідче зазначається час. Ренесанс приніс і нову ускладнену техніку оздоби оправ, а також нові декоративні мотиви. І те і друге виникло в Італії в кінці XV століття, на гадку дослідників, під впливом Сходу.

Згодом зникає простота перших часів. Орнаментальна перегруженість і розмальовання лаковими фарбами псують враження. З XVI століття варто згадати інтролігатора Якова Кравзе, що його оправи переховуються в Дрезденській і Лейпцигській бібліотеках, густо оздоблені тисненими на свинячій шкірі образами святих з пояснюючими текстами і майже завжди з маркою інтролігатора: І. К.

Дерев'яна дошка, що неодмінно є ще в Краузових оправах, в кінці XVI століття уступає своє місце картоновій кришці, що була не така важка, як дерев'яна, більш відповідала зменшеним форматам книг і менше підлягала шкідникам.

XVI.

Книжна торгівля.

Зростає попит на книгу, зростає її виробництво,—поширюється і книжна торгівля¹⁾.

Друкована книга була значно дешевшою за рукописну, приблизно в п'ять разів, і вже це мусіло приваблювати до неї покупців. Але покупців спочатку треба було ще шукати, щоб швидче і вигідніше збути товар.

В самому початку після винаходу друку, книгу продавав той, хто її друкував: він був і друкар, і видавець, і книгар. Потім частину видань стали брати на продаж мандрівні продавці—рознощики, иноді крамарі усяких обрядових речей, що розвозили книжки по ринках, ярмарках і замках. Прибуваючи в місто, вони визначали на окремих аркушах місце продажу книжок з реєстром свого товару. Місцем продажу найчастіше був готель, в якому продавці ночували. Найстаріші відомі друковані листівки-реклами про продаж книжок робив, як вище зазначалося, учень Гутенберга Ментель в 70 роках XV століття. В 1498 році відомий видавець Мануцій Альд видрукував перший покажчик цін на книжки.

Де-далі, то все більше книга прилучається до іншого товару, що шукає собі збути. Виникають справжні книгопродавці, що утворюють відділи своїх фірм не тільки по інших містах, але і по інших країнах, надаючи книжній торгівлі міжнароднього характеру. Так, Гюнтер Цайнер з Страсбурга торгує книжками в Польщі, Плантини з Антверпена мають відділи своєї фірми по всій Голандії, в Парижі і в Римі. Цей всесвітній книжковий оборот ско-

¹⁾) Див. вищезгадану книгу Schottenloher'a, розділ 28, стор. 322 і далі.

ро захопив і Україну ще задовго до того, як в 1574 році виникає самостійне книжкове виробництво на її території. З книжками прибувають до Львова для їх продажу в 1477 році Петро з Любека, в 1486 році — Пфефер з Krakova і Кобергер з Нюрнберга.¹⁾ Можливо, добиралися ці книгопродавці і до дальших від Заходу міст України, простищаючи дорогу друкованій книжці все далі і далі і привчаючи до неї українських покупців тих часів.

XVII.

Поширення друкарства серед слов'ян — Пірші слов'янські друки латиницею.

В своєму поступовому поширені по Європі друкарське виробництво доволі рано прищепилося й у слов'ян.

Перша книжка на слов'янській території була видрукована в Польщі (в Krakovі) в кінці 1473 року або на початку 1474-го, хоча й не польською ще мовою, а латинською. Слов'янською-ж мовою перша друкована книжка була чеська, що вийшла в 1475 році в Пільзені. З 1478 року чеські книжки друкуються і в Празі.

Це, взагалі, не було пізно, бо і в Англії, Еспанії, Португалії та Скандинавії не раніше пізнали друк, а в слов'янських містах Krakovі, Пільзені і Празі друкарство почалося навіть раніше, ніж в Лондоні (1480), Ляйпцигу (1481), Відні, Мюнхені та Ерфурті (1482), Magdeburgі (1483), Гейдельберзі (1485), Копенгагені (1490), Гамбурзі (1491), Тюбінгені (1498), Мадриді (1499).

¹⁾ І. Свенціцкий. Початки книгопечатання на землях України. Жовква. 1924, стор. 10.

Перші польські і чеські друкарні були мандрівні, недовговічні і невідомо з яких причин, можливо, з торговельних міркувань не зазначили місце друку більшої частини своїх видань. Правдоподібно, вони не витримували конкуренції з великими закордонними видавничими фірмами, що рано почали працювати в Польщі, в той час, як польські друкарі розповсюджували друкарське вміння по Європі. Відомо, наприклад, що Ян Адам з Польщі був фундатором друкарства в Неаполі, поляки Станіслав і Владислав – в Севіллі.

Перші слов'янські (польські і чеські) книжки були видані звичайною на Заході „латиницею“ готичного типу, що завели її в друк Костер і Гутенберг і що не дуже вдало була пристосована до мови слов'янської. Це не було ще так зване „кирилівське“ друкарство, самобутнє, слов'янське в властивому значенню цього слова, що заховалося досі у східних слов'ян і побачило світ трохи пізніше.

XVIII.

Початок кирилівського друкарства.—Фіоль.

Поруч з гостроверхим первісним готичним шрифтом і круглою „антикою“ романського типу, в останніх десятиліттях XV ст. починають з'являтися і, так-би мовити, специфічні, характерні шрифти: грецький, що раніш, в перших книжках, вписувався від руки і що його вперше почав друкувати в Венеції Микола Ієнсон (1470-1481), єврейський (з 1484 року в Португалії), слов'янська глаголиця (з 1483 року в Венеції) і, нарешті, слов'янське, так зване, „кирилівське“ письмо, що дало початок пізнішим шрифтам України, Росії, Сербії, Болгарії і що ними друкуються сучасні наші книги.

Коли-ж і хто почав друкувати книжки цим найбільш близьким до нас шрифтом?

Перші слов'янські кирилівські книги був видає в Кракові німець Швайпольт Фіоль, краківський міщанин.¹⁾ До нашого часу дійшло мало звісток про особу та діяльність цього друкаря. Відомо тільки з сучасних Фіолеві актів, що він був походженням з Нейштадта в Франконії, щеб-то, подібно до інших краківських перших друкарів Галера і Унглера,—був південним німцем. Професією своєю Фіоль був гаптар (*haftarz, hafter*), швець по шовку золотом, сріблом і дорогим камінням. Року 1479-го він приймає краківське міське право і записується в цех золотарів. Подібно до Гутенберга, і Фіоль мав не один фах. Фіоль був одночасно також і талановитим гірничим техніком. Але й це його не задовольняє. В той самий час, коли Фіоль шукає собі патента на нову гірничу (копальну) машину, що він її винайшов він засновує також першу в Кракові постійну слов'янську друкарню і друкує перші слов'янські кирилівські книги.

Видані Філем слов'янські першодруки уявляють з себе кілька найбільш вживаних церковних (богослужбових) книг греко-східнього сповідання: осмогласник або октоїх, часословець, тріодь посну і тріодь цвітну і, можливо, ще й псалтир. З цих книг датовано тільки дві перших—1491 роком.

Беручи на увагу повільний темп тодішнього друкарства, можна гадати не без підстави, що Фіоль не міг видрукувати в один 1491-й рік п'ять доволі

1) Відомості про Фіоля подаються головним чином на підставі спеціально присвяченого йому розділу в книзі „*Monumenta Poloniae typographica XV et XVI saeculorum. Volumen I. Leopoli*, 1922, стор. 10—22. Пор. мою статтю: „Початки друкарства у слов'ян“ в ювілейному числі „*Бібліологічних Вістей*“ з 1924 рік і окремо.

великих видань і що в 1491 році він тільки закінчив свою почату раніш справу. В такому разі початок слов'янського кирилівського друкарства треба відсунути до ранішого часу.

З того факту, що Фіоль надрукував в загальній кількості коло 600 аркушів і що його друкарня не могла щорічно випускати більше 100 аркушів, вважають, що друкування означених п'яти книг повинно було початися не пізніше року 1485. Але потрібувалося немало часу і на різні підготовчі справи: на закладання друкарні, на виготовлення незнаних доти ще в друку слов'янських кирилівських літер, на відшукання або виховання співробітників, які добре знали-б не тільки друкарську техніку, але і старе слов'янське письмо і мову.¹⁾ Отже як раз нещодавно і знайдено цікаву архівну відомість з року 1483, що Фіоль в цьому році найняв був у спілці з якимсь Ганушем Яклем стайні, умеблював їх столами і ліжками та іншими хатніми меблями для якоїсь великої роботи. Це, правдоподібно, і був самий момент заснування першої слов'янської друкарні Фіоля. Отже виходить, що чисто-слов'янський друк, як маловідомий глаголичний в Венеції, так і звичайний кирилівський в Krakovі, почалися в різних місцях Європи одночасно—в початку 80-х років XV століття.

Як взагалі в первісному друкарстві це звичайно робилося, також і кирилівський шрифт Фіоля близько слідкує за тогочасним рукописним письмом, а саме, за так званим південно-слов'янським письмом XV століття, доволі розповсюдженим тоді серед

1) Існує думка, що складачами друків Фіоля були українці, бо „там, де Фіоль не був звязаний традиційним церковно-слов'янським текстом, там мова його видань має дуже багато відзнак живої української мови“ (проф. Ів. Огієнко. Історія українського друкарства, т. I Львів, 1925, стор. 8).

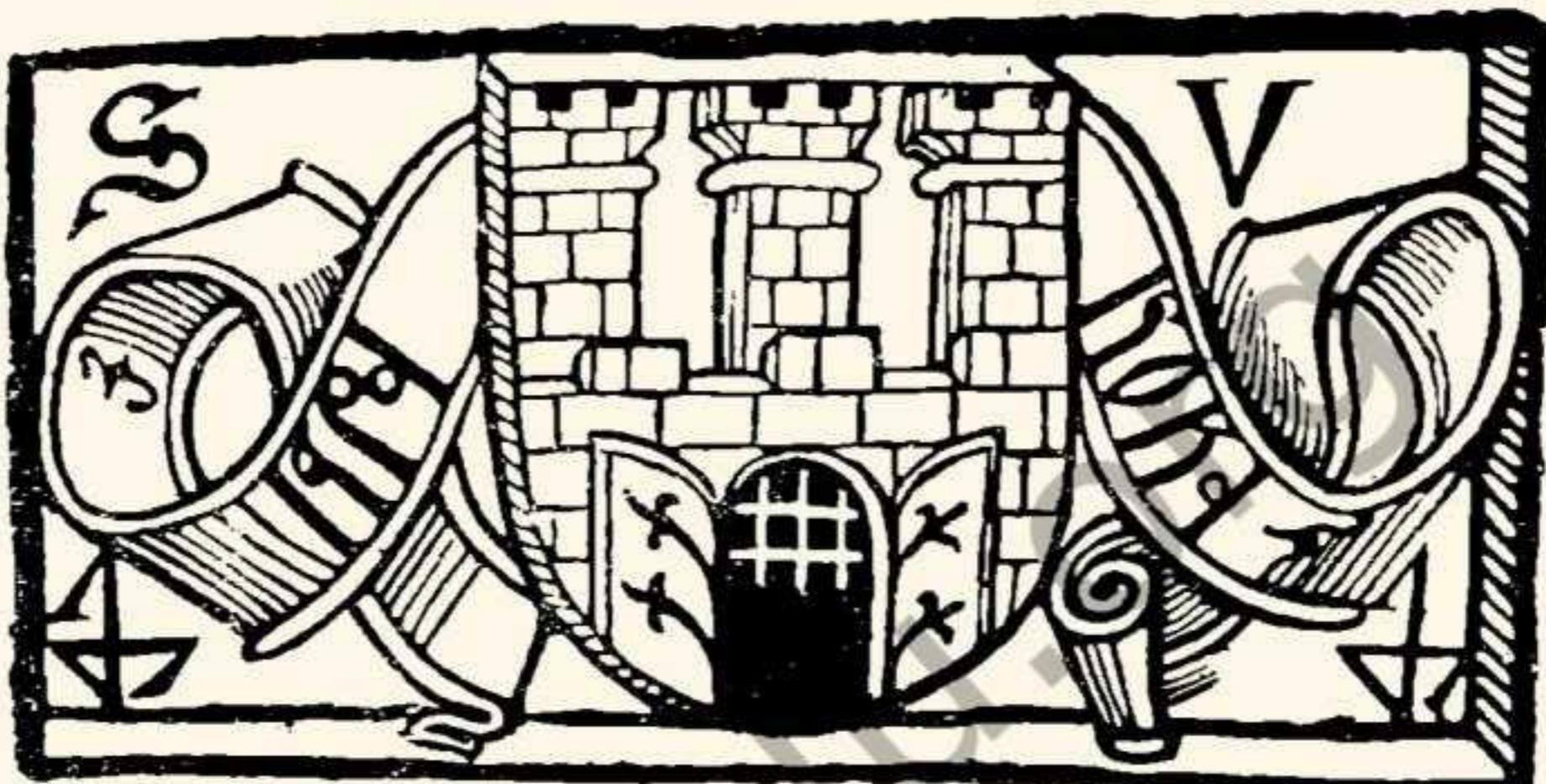
східніх слов'ян. Потрібний шрифт виготовив Фіолеві німець Рудольф Борсдорф з Брунську, що рівночасно в 1485 році студіював в Краківському університеті астрономію.

З друкарського боку видання Фіоля не без хиб: краї рядків часто нерівні, рядки іноді криві, літери часто не на місці, шрифт чіткий, але занадто зсунутий (рідко бачимо прогалини поміж словами). Проте, де в чому почувається і крок вперед, порівнюючи з першими досягненнями Гутенберга: початкові літери (ініціали) вже друкаються, а не вписуються, друк провадиться вже двома фарбами: чорною—текст і червоною—пояткові літери і заголовки. В октоїху Фіоля бачимо і перші в слов'янських книжках ілюстрації—ритований на дереві образ розпяття, а також ритований герб м. Кракова (див. мал. 15). Останній є і в часословці Фіоля.

З самого змісту і мови видань Фіоля видно, що хоча вони і друкувалися в польському і католицькому Кракові, але були призначені на збут серед населення греко-східної релігії: українського і білоруського. Напевне, справа ця фінансувалася українським і литовським православним панством, що мало в той час найтісніший зв'язок з тодішньою столицею Краковом, з його королівським двором та університетом. Можливо, Фіоль мав зв'язки з багатим панством завдяки своєму ремеслу—шевця золотом і коштовним камінням.

Фіолеві з його друкарнею не пощастило. У вересні 1490 року хтось вкрав у нього папір, в початку лютого 1491 року він примушений був, мабуть, якоюсь конкуренцією одібрati від Борсдорфа обов'язок нікому не робити без його дозволу слов'янських шрифтів, а в листопаді того ж 1491 року Фіоль підпав під суд інквізиції по обвинуваченню його в гуситській ересі. Ледве визволився він, впавши на

коліна перед церковною владою і давши присягу відректися від усіх вільних своїх думок. Правдоподібно, під цим процесом крилася заборона Фіолеві друкувати книжки для православної церкви, бо після того друкарня Фіоля зникає.

Доко^ика бы си^ин^и га^и ве^илико^и град^и ѿ^и
краков^и при^идер жа в^и велика^и корол^и а^ипол^и ск^иго
і^ика^ици^ира . и^и до^ико^ин^и ча^ина^и бы^и м^и ѿ^и фран^ин^и краков^и
ск^ии^иш^и ван^и пол^и то^и , ф^иоль^и , н^из^ин^и ѿ^и м^ие^иц^ил^ие
м^ие^иц^икого^иро^идо^иу^и , фран^ик^и . и^и ск^ион^иша^и побожн^иє^и
п^ирожен^ин^ие^ид^и . д^и с^ить^и . д^ив^ил^ит^и д^ис^ил^и и^и а^и л^ит^и .

Мал. 15. З Часословця Фіоля 1491 року.

Примушений покинути друкарську справу, Фіоль повертається до своєї гірничої спеціальності. В 1502-3 роках бачимо його в Шльонську директором копальні, а коло 1511 р. в Левочі, в північній Угорщині. Під кінець життя Фіоль знову повернувся до Кракова, де і вмер в кінці 1525 року або в початку 1526-го.

XIX.

Друкарство у південних слов'ян.

Трохи пізніше починається друкарство і у південних слов'ян.

Першим південно-слов'янським друком був октоїх, виданий в Чорногорії в 1493-4 роках коштом чорногорського воєводи Юрія Чорноєвича. Цей першодрук, що починає собою цілу низку південно-слов'янських і румунських видань, відзначається гарною (кращою, ніж у Фіоля) якістю шрифту, відбитків, паперу та ритованих оздоб, а також безліччю циноберної фарби. Великі вартості в цьому першому південно-слов'янському друкові стають зрозумілими лише тоді, коли ми припустимо широкий вплив венеціянської друкарської техніки, надзвичайно удосконаленої в ті часи. Венеція і Чорногорія того часу були в найтісніших зносинах між собою. Є звістки, що відтіля була віписана і перша південно-слов'янська друкарня. Там, мабуть, одержав свою друкарську освіту і перший південно-слов'янський друкар Макарій.

Більшість південно-слов'янських видань, однаке, побачила світ не на батьківщині, а за кордоном слов'янської території, в Венеції. Тут на довгий час зосередилося книжкове виробництво південних слов'ян. З перших венеційських слов'янських видань, що збереглися до нашого часу, зазначимо служебник 1519 року, виданий коштом Божідара Вуковича з Подгориці друкарем Пахомієм (мабуть, учнем Макарія). Друкарня Вуковичів в Венеції була одною з кращих і найбільш довговічних у слов'ян (існувала до 60-х років XVI століття). Це і не дивно, коли взяти на увагу, що вона існувала не де-небудь, а в Венеції, підтримана усіма засобами друкарської техніки і необмеженими кредитами тодішнього осередка світової торгівлі. Коли-ж в XVI

столітті друкарство починало поширюватися вглиб слов'янської території і мусило користуватися власними засобами, воно набувало характеру великої технічної неудосконаленості і безпорадності, а самі друкарні, виникаючи, швидко зникали. Той факт, що перша друкарня для східних слов'ян, утворена Фіолем, існувала в Кракові, а для південних слов'ян книги друкувалися у Венеції, яскраво підтвержує вищезазначене спостереження, що друкарні міцніше трималися у великих торговельних містах і своєю конкуренцією перемагали провінційні друкарні.

ХХ.

Франциск Скорина.

Переходячи знову на північ слов'янського світу, ми після перерви видавничої діяльності Фіоля не бачимо ознак друкарської справи аж до славнозвісних видань Франциска Скорини в першій чверті XVI століття.

Франциск або Георгій Лукич Скорина, білорус, родом з Полоцьку, з купецької сім'ї, перший доктор медицини, що одержав освіту і вчену кваліфікацію в Краківському (1504 — 1506) та Падуанському (1512 р.) університетах, почав видавницу свою діяльність в чеській Празі, де він видав 1517 року псалтир для шкільних потреб, а потім в 1517—1519 роках біблію в перекладі на народню мову. Справу Скорини підтримав своїм коштом Віленський міщанин Богдан Оньков. Перенісши 1525 року свою діяльність до Вільні і заснувавши там в домі бурмистра Якова Бабича друкарню, Скорина видав тут апостола і потім молитовник під назвою: „Малая подорожная книжица“. Цим і скінчилася видавнича діяльність Скорини, мабуть, через несприятливі

родинні обставини. В 1530-му році бачимо Скорину тимчасово в Кенігсберзі, куди його викликав пруський король Альбрехт. В чотирьох документах про Скорину, що знайдені недавно в Кенігсбергському Державному Архіві, даються королем Альбрехтом надзвичайно гарні характеристики Скорини, як відомого й видатного вченого того часу.¹⁾

Видання Скорини з друкарського боку вважаються за найкращі з перших слов'янських видань (не виключаючи і сучасних їм венецьких) і за рівні найбільш видатним німецьким виданням того часу. Крім чіткості та чистоти оригінального шрифту, що трохи нагадує „антикву“, зручного формату в чверть аркушу (а в віленських виданнях навіть в вісімку і в 12-ту частку аркуша), книжки Скорини, особливо празькі, відзначаються великою кількістю ритин на дереві, що художньо їх прикрашують. В цьому відношенні видання Скорини мають споріднення з німецькими зразками, зокрема з аугсбургськими та нюрнбергськими. Особливий вплив мала вищезгадана ілюстрована німецька хроніка Шеделя, видана в Нюрнберзі Кобергером в 1493 році. Зразок ритин виданих Скориною ми маємо в вищеприкладеному портреті Скорини (див. мал. 16). Що до начерку літер і правопису, то видання Скорини знаходяться в залежності від рукописів тодішнього так званого „західно-руського“ письма XV—XVI ст.

Хоча друкарська діяльність Скорини територіально належить більше до Білорусі, але вона мала велике значіння і для безпосередньо звязаної з нею в той час України. Книжки Скорини мали широке розповсюдження на Україні, привчали її населення

¹⁾ А. В. Миловидовъ. „Новые документы, относящиеся къ біографіи Франциска Скорины“ — „Извѣстія Отд. рус. яз. и слов. Рос. Ак. Наукъ“. 1917 г., кн. 2, стор. 221 – 226.

Мал. 16. Доктор Франциск-Юрій Скорина.

до друкованої книги й підготовляли недалекий вже розквіт власного українського друкарського виробництва.

XXI.

Друкарство на Московщині.

Коло половини XVI століття виникає друкарство в Москві. Перші його спроби мали зв'язок з італійським впливом, про що свідчить, між іншим, запозичена з Італії старо-московська друкарська термінологія. Про друкарство, як засіб охоронити книги від зіпсування їх переписувачами, до того ще зазначав москвинам відомий письменник і громадський діяч Максим Грек. Цікаво, що Максим Грек мав випадок познайомитися з друкарством в самій Венеції, персонально від самого Альда Мануція, найкращого з європейських друкарів свого часу, фундатора славнозвісної видавничої фірми. В 50-х роках шукає друкарів серед німців Іван Грозний, але невдало.

Справжня друкарська справа в Москві починається тільки в зв'язку з іменами славних друкарів: Івана Федорова, що потім був фундатором друкарства і на Україні, і його товариша Петра Мстиславця. Останній був, мабуть, з походження білорус і учень Скорини. Діяльність Скорини і була, треба гадати, тою вихідною точкою, з якої по-малу виробилася окрема московська друкарська традиція, що, виявившись остаточно в так званому „первопечатном“ Апостолі 1564 року, зробила в свою чергу вплив на Україну та Білорусь.

XXII.

Початок друкарства на Україні.

Друкарське виробництво на Україні був заснований в 1574 році, цеб-то 350 років тому, вище-

згаданий московський друкар Іван Федоров, або Федорович, як він назував себе на Україні. Надрукувавши в 1564—1565 роках в Москві дві книжки, Іван Федорович і Петро Мстиславець підняли цим самим проти себе незадоволення і наклепи темних московських неуків. Друкарі мусили втекти з Москви до Литви, захопивши з собою деякий

Мал. 17. Герб Івана Федоровича.

запас друкарського приладдя, який і поклали потім в основу майбутніх своїх видань по-за межами Москви.

Після недовгочасного перебування в Заблудові, маєтку гетьмана Ходкевича, де втікачі надрукували 1569 року одну книжку, Петро Мстиславець перейшов до Вільни упорядковувати друкарню Мамоничів, а Іван Федорович надрукував року 1570-го ще псалтир і переїхав 1572 року до Львова, покинувши

провінційне невелике містечко Заблудів і старого гетьмана, що встиг вже охолонути до свого друкарського захоплення. Федорович переніс тепер свою діяльність на Україну.

Одержанши матеріальну підтримку від міщан та духовенства, більш освічених тут і звиклих до друку, ніж в Москві, Федорович заснував у Львові першу постійну друкарню на Україні. Тут він 15 лютого 1574 року і видав Апостола — першу друковану на Україні книгу. Подібно до перших західних друкарів і Скорини, що надавали значіння своїй індивідуальній роботі і своїм персонам, визначаючи їх, між іншим, гербами, — і Федорович робить собі на Україні великий розкішний герб і вміщає його в львівському Апостолі (див. дуже зменшений знимок цього герба на мал. 17).

В наступному році ми бачимо Федоровича в Острозі, у кн. К. К. Острозького, де він за його допомогою почав підготовчу працю до величезного свого друку — так званої Острозької біблії, що своєю появою в 1580—1581 роках показала, що українське друкарство вже стало міцно на ноги.

Так поступово поширювалося друкарство все далі і далі, вглиб слов'янських країн.

ХХIII.

Зміст, друкари і видавці перших слов'янських видань (XV—XVI вв.).

Коли ми поставимо питання про зміст найстаріших слов'янських видань, то мусимо зазначити, що він був більш однобічний, ніж у західніх першодруках. Це були здебільшого богослужбові книги в церковно-слов'янських текстах. За браком шкіл (не кажучи вже про університети, які давно вже існували на Заході) і за браком людей письменних

(не кожучи вже про вчених), церкви в ті часи були головним місцем, де найбільше потріувалася книга і до того в великій кількості примірників. Тому недивно, що найшвидче було використане друкарство у слов'ян для книг церковних. Лише в кінці XVI століття з'явилися перші друковані світські або напів-світські кирилівські книжки в дуже обмеженій кількості видань і переважно утилітарного характеру (граматики, судові статути і т. под.).

Відповідно до релігійного (головним чином літургійного) змісту перших слов'янських книжок, і першими майстрами друкарської справи у слов'ян були переважно духовні особи, а у південних слов'ян — майже виключно ченці. Це було також продовженням попередньої рукописної традиції, коли переписувачами книг були здебільшого духовні особи. Але тип друкаря починає вже відрізнятися від типу переписувача. Це вже люди більш індивідуалістичного настрою, енергійні, сміливі, неспокійні, заповзяті. Вони легко переходять з місяця на місце, охоче вступають в різні фінансові комбінації, часто виступають по судах і т. под.

Що до видавців перших слов'янських книг, то це були або підприємці на зразок Фіоля, Скорини, Мамоничів, або освічені меценати (Юрій Черноєвич, Іван Грозний, гетьман Ходкевич), а більше — самі-ж друкари, що, подібно до всіх взагалі піонерів, були великими фанатиками свого фаху. На особистих їх зусиллях і трималася друкарська справа у слов'ян на перших її кроках. А через те, що своєю самовідречененою працею перші друкари не завсіди перемагали недостачу в грошах та в технічному приладді, то й недивно, що перші слов'янські друкарні були, взагалі, недовговічні.

Тільки в наступні часи, пізніше охопленої нами початкової доби, коли до цієї нової, але вже звиклої,

певної і пожиточної справи прибуває капітал і за друкування беруться міцні і сталі організації — братства (наприклад, львівське) та найбагатші монастирі (лаври: Київська та Почаївська), — слов'янське друкарство зміцнюється. Постійні послуги друку тепер вимагаються вже не тільки для звичайного обслуговування релігійного культу, але й для потреб біжучого часу, для підвищення освіти, нарешті, з кінця XVI століття для боротьби проти єзуїтизму та полонізму на Україні і Білорусі. Тут доба дитинства слов'янського друку кінчается. Підходить XVII століття, яке пересовує центр всеслов'янського друкарського виробництва на Україну і яке згодом стає „золотим віком“ українського друкарства.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ.

	Стор.
1. Диск із Феста	7
2. Рухомі металеві літери на книжній оправі 1436 р.	11
3. Форма з літерами, вилита в піску (рекон- струкція)	15
4. Один з голандських першодруків	20
5. Костер (з старої ритини)	22
6. Лиття літер в ручній словолитній машинці (з ритини XVI в.)	26
7. Гутенберг (з старої ритини)	28
8. Зразок шрифту т. зв. 42 рядкової біблії Гу- тенберга (частина стовпця)	31
9. Вигляд старої друкарні (з старої ритини) . .	33
10. Сторінка Нюренберзької біблії 1475 р. з тогочасною розмальовкою	37
11. Зразок шрифтів Jenson'a 1471 р. (т. зв. „антиква“)	39
12. Зразок сторінки з видання Альда Мануція 1508 р. (грецький текст Плутарха)	41
13. Зразок сторінки з видання Ельзевірів (шиф- ти єврейський, сирійський, грецький і ла- тинський)	43
14. Зразок оправи першодрука XV ст.	55
15. З часословця Фіоля 1491 року	63
16. Доктор Франциск-Юрій Скорина	67
17. Герб Івана Федоровича	69

— — — — —

З м і с т:

	Стор.
I. Штампування. Друк клішами. Ксилографія	5
II. Перші ознаки друку рухомими літерами	6
III. Походження друкарства рухомими літерами	9
IV. Історичні відомості про перші кроки друкарства	12
V. Початкова техніка виливання літер	14
VI. Зв'язок початкового друкарства з потребами свого часу	17
VII. Голандські першодруки	18
VIII. Костер	21
IX. Роля Гутенберга у винаході друкарства	23
X. Життя та діяльність Гутенберга	27
XI. Поширення друкарства в Німеччині	34
XII. Поширення друкарства по інших країнах Європи .	37
XIII. Деякі висновки що до поширення друкарства в Єв- ропі в першу добу його існування (XV –XVI вв.)	42
XIV. Зміст і вигляд першодруків	47
XV. Оправа першодруків	53
XVI. Книжна торгівля	57
XVII. Поширення друкарства серед слов'ян. –Перші слов'ян- ські друки латиницею	58
XVIII. Початок кирилівського друкарства. –Фіоль	59
XIX. Друкарство у південних слов'ян	64
XX. Франциск Скорина	65
XXI. Друкарство на Московщині	68
XXII. Початок друкарства на Україні	68
XXIII. Зміст, друкарі і видавці перших слов'янських видань (XV – XVI вв.).	70
Список ілюстрацій	73

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНА БІБЛІОТЕКА КНИГОЗНАВСТВА.

1. О. Маслова. Рукописна книга. ₴. 85 коп.
2. П. Попов. Друкарство, його початок і поширення в Європі (XV-XVI вв.) ₴. 50 коп.

ВИХОДЯТЬ В СВІТ:

3. Д. Балика. Бібліотека в минулому.
4. С. Маслов. Історія книги на Україні XVI-XVIII століттів.

ДРУКУЮТЬСЯ:

5. М. Макаренко. Мистецтво книги.
6. Ю. Меженко. Історія письмен.
7. В. Ігнатієнко. Історія української преси.
8. Є. Рихлик. Друкарська техніка.

ГОТОВІ ДО ДРУКУ:

9. В. Міяковський. Історія цензури українського друку.
 10. Ю. Меженко. Історія книги на Україні XIX-XX століттів.
-

elib.nplu.org

n/108

elib.nplu.org

Ціна 50 коп.

№ 19310

Ціна 10-00

A582599

elib.npl.org